

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Рибалка Валентин Васильович

СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
ГРОМАДЯНИНА І ДІЄВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ЗАСОБАМИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Методичні рекомендації

Київ
Талком
2017

УДК 159.923.32 : 159.923.33

P49

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Українського науково-методичного центру
практичної психології і соціальної роботи НАПН України
(протокол № 7 від 19 жовтня 2017 року)*

Рецензенти:

Панок В. Г. – доктор психологічних наук, професор, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України;

Самодрин А. П. – доктор педагогічних наук, професор кафедри економіки, маркетингу та соціальної роботи, завідувач Лабораторії економіки освіти регіону Кременчуцького інституту Університету імені Альфреда Нобеля.

Рибалка В.В.

P49 Сприяння розвитку особистості громадянина і дієвого громадянського суспільства засобами практичної психології: метод. реком. — К.: Талком, 2017.— 90 с.

ISBN 978-617-7397-60-0

У методичних рекомендаціях висвітлюються історичні, теоретичні і практичні аспекти проблеми побудови громадянського суспільства та розвитку громадянина в Україні і особливо — такої його складової, як освітянський осередок громадянського суспільства. Розглядаються правові, організаційні, філософські, психологічні, педагогічні питання становлення такого суспільства, зокрема орієнтовна програма його розбудови і функціонування в умовах навчального закладу, а також деякі засоби практичної психології, що сприяють цьому. Методичні рекомендації виступають як допоміжні вихідні матеріали для обговорення відповідних питань лідерами і членами освітянського осередку громадянського суспільства, представниками влади, соціальними педагогами і практичними психологами — при налагодженні його дієвого функціонування.

УДК 159.923.32 : 159.923.33

ISBN 978-617-7397-60-0

© Рибалка В. В., 2017

© Кабиш-Рибалка Т. В.,
оформл. малюнків, 2017

З М І С Т

Вступ.....	4
1. Історичні відомості про громадянське суспільство: Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, Г.А.Алмонд.....	6
2. Сучасні концепції створення і функціонування громадянського суспільства.....	12
3. Досвід становлення та діяльності громадянського суспільства у Швейцарії та Німеччині.....	16
4. Особистість громадянина як члена громадянського суспільства.....	22
5. Загальні правові, соціально-психологічні, духовні та організаційні засади побудови громадянського суспільства.....	25
6. Педагогічна система А.С.Макаренка як освітянська модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина.....	38
7. Орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах.....	54
8. Роль соціальних педагогів і практичних психологів у побудові та функціонуванні освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в учнів.....	59
Заключення.....	63
Рекомендована література.....	64
ДОДАТОК.....	66
1. Статті Конституції України, що визначають правові передумови розробки Закону України «Про громадянське суспільство» та організації освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.....	66
2. Кодекс честі та гідності членів громадянського суспільства (проект).....	69
3. Проект суспільно-громадянського договору між освітянським осередком громадянського суспільства навчального закладу(дів) та представниками місцевої влади.....	72
4. Опитувальник для виявлення актуальних проблем і пропозицій членів громадянського суспільства – як вимог до членів самого суспільства і представників влади – для покращення справ у різних сферах життя народу (проект).....	77
5. Опитувальник КОС-1 (В.В.Синявський і Б.О.Федоришин) – організаційні та комунікаційні схильності особистості.....	79
6. Особистісний опитувальник Г.Айзенка на визначення провідних рис характеру особистості.....	83
7. Акт експертизи тексту методичних рекомендацій.....	88

*Присвячується пам'яті видатного Громадянина,
Філософа, Психолога і Педагога – академіка
Івана Андрійовича Зязюна, який докладав величезних
зусиль до розвитку освітянського осередку
громадянського суспільства України.*

Вступ

Розвиток сучасного громадянського суспільства та особистості громадянина в Україні є надзвичайно актуальним, враховуючи роль даного типу суспільства у демократизації та прогресі різних країн світу. Про це свідчить накопичений впродовж декількох століть позитивний досвід створення і функціонування такого суспільства у світі, зокрема в Європі, прикладом, у Швейцарії, Німеччині, Австрії, країнах Скандинавії тощо – як перевіреного часом соціального і психологічного ресурсу, способу формування реального народовладдя й дієвої демократії. В Україні теж існують цікаві історичні прецеденти функціонування громадянського суспільства, що пов'язані передусім з діяннями її духовної еліти, зокрема Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, Л. Українки, І. Я. Франка, В. І. Вернадського, Г. Вашенка, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, О. Т. Гончара, Ф. Т. Моргуна, І. А. Зязюна тощо. Вони виявлялися у різних формах – від народного віча і козацької ради до Майдану. Події останніх років у країні свідчать про те, що становлення громадянського суспільства вступило у нову фазу і має перейти із гострої революційної, епізодичної, спонтанної, групової, емоційної, радикалізованої форми у повсякденну організовану масову суспільну інтелектуалізовану активність громадян з утвердження справжньої демократії.

Аналіз існуючого міжнародного та вітчизняного досвіду дозволяє виявити і сформулювати науково обґрунтовані принципи, цілі, методи, інституціональні форми і конкретні вимоги до подальшого удосконалення українського громадянського суспільства з врахуванням реальних обставин. Сучасне громадянське суспільство повинно характеризуватися продуктивними формами розумного генерування актуальної суспільної думки, її презентації обраній ним владі в процесі паритетної взаємодії із різними її гілками, дієвими формами самоконтролю і контролю спільної діяльності та обопільної відповідальності за її результати представників влади і громадянських лідерів заради духовного прогресу, державного розвитку й піднесення благополуччя українського народу. В цьому зв'язку, слід спиратися на існуючі конституціональні та законодавчі передумови, зокрема на затверджену 26 лютого 2016 року Указом Президента України Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, на відповідні щорічні плани Кабінету міністрів України, але головне – на народну ініціативу і мудрість його найкращих представників.

У психології, педагогії та соціології вже визначені якості особистості громадянина, які мають забезпечити успішне функціонування громадянського суспільства в державі, що є важливою передумовою розвитку самого громадянського суспільства. Спираючись на існуючі у психології та педагогії наробки, автор ставить за мету допомогти соціальним педагогам і практичним психологам у будівництві у навчальних закладах в експериментальному порядку первинних освітянських осередків громадянського суспільства як органічної складової і генетичного джерела загальноукраїнського громадянського суспільства. При цьому визнається необхідність обов'язкової відданості лідерів освітянського осередку громадянського суспільства і представників влади позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, і протидії, неприпустимості існування в їх діях впливу негативних цінностей – темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, спотворення, брехні. Лідери громадянського суспільства і представники влади, діючі на партнерських засадах, мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, піклуватися про їх добробут і щастя. За цих умов можлива єдність народу та прогресивний поступ України до миру і благополуччя. Особливо важливими в цьому плані є професійні зусилля соціальних педагогів і практичних психологів, що сприяють розвитку громадянського суспільства і особистості громадян як його членів.

Для бажаючих обговорити поставлені у методичних рекомендаціях питання – службова адреса, телефон та e-mail автора: 04060, Україна, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, ІПООД НАПН України, кімн. 632 (631), (044) 4406388 (дод. 112), valentyn.rybalka@gmail.com

1. Історичні відомості про громадянське суспільство: Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, Г.А.Алмонд

Актуальність проблеми побудови громадянського суспільства усвідомлюється філософами, політиками, педагогами вже достатньо тривалий час. До розробки цієї ідеї в останні декілька століть доклали свої зусилля відомі мислителі. Можна назвати в цьому контексті імена Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегеля, Г.А.Алмонда та ін. Скористаємося для стислого історичного екскурсу в означену проблему фундаментальною працею українських спеціалістів – «Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джинчарадзе, М.А.Ожеван, Л.В.Толстоухов та ін. - К.: Знання України, 2006. - 232 с., – в якій описані погляди філософів, соціологів, політологів на різні аспекти становлення цього суспільства [15].

Так, видатний мислитель Франції **Ш.Л. Монтеск'є** (1689-1755) приділяв велику увагу закономірностям і рушійним силам розвитку суспільства. Він виступав за мир і співробітництво народів, визнавав право народу на повалення тирану, вказував на вплив освіченості суспільства на здібності громадян і могутність держави і, разом з тим, попереджав про загрозу руйнування суспільства як результату війни [15, с. 121-124]. Важливим аспектом творення громадянського суспільства він вважав правове закріплення у державно-політичній системі рівноваги та взаємного стримування трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової – як необхідної умови для забезпечення громадянських прав і свобод. Проте «перекручення» будь-якої гілки влади призводить до порушення прав і свобод громадян. При цьому не тільки представники цих гілок влади, але і сам народ при надмірному прагненні до свободи та рівності в умовах «перекрученої» демократії може стати деспотом і привести до влади тирана. Має бути встановлена «помірна демократія» і рівність громадян між собою [15, с. 122]. На думку Монтеск'є, народ цілком здатний обирати гідних керівників і контролювати їхню діяльність, однак самі «вихідці з народу» не можуть бути обрані на державні посади через свою нездатність вести державні справи.

Другий аспект ставлення філософа до ідеї громадянського суспільства стосується «безпеки громадянина», його впевненості у власній безпеці, що пов'язується передусім із правовою безпекою, із забезпеченням особистої свободи громадянина, з усуненням усіх форм політичного рабства, оскільки це калічить не тільки політичних, правових рабів, але і рабовласників. У своїй роботі «Про дух законів» мислитель формулює основи найефективнішого, ідеального громадянського суспільства, в якому кожен громадянин повинен мати власну волю і бути незалежним, говорити і писати все, що не заборонено законом. Міністри зобов'язані подавати звіти про свою роботу народним зборам. А громадяни шануватимуться не за їх

суєтні таланти й властивості, але за їх дійсні якості, під якими він має на увазі багатство й особисте достоїнство [15, с. 123-124].

Інший відомий французький мислитель, поборник соціальної справедливості, ідеолог Великої французької революції **Ж.-Ж. Руссо** (1712-1788) у своєму творі «Про суспільний договір» (1762) показав ключову роль у створенні громадянського суспільства самоврядності особистості, суспільної угоди, певного контракту між громадянами, в якому вказується на необхідність дотримання чітко визначених зобов'язань між владою і підданими, між приватними особами, між членами родини, між суб'єктами господарювання тощо. Суспільний договір виступає універсальною формою життя суспільства як асоціації, що виконує функцію захисту особистості, власності та громадянської свободи індивідів, котрі підкоряються спільній колективній волі. Тільки після ухвалення суспільного договору виникає цілісний суспільний та моральний організм, якою є держава. При цьому дуже важливим постає принцип народного суверенітету, що з часом мусить замінити державний суверенітет і будуватися на засадах братерства, рівності, свободи громадян. Ж.-Ж.Руссо йде далі і пропонує проект нового типу політичної організації шляхом скасування традиційних форм держави і уряду і одержавлення громадянського суспільства. Кожен громадянин мусить стати, певним чином, посадовою особою, чиновником, що виконує визначену управлінську функцію. Сама держава має виступати громадянською общиною, «умовною особою, життя якої полягає в союзі її членів» [цит. до 15, с. 168-171].

Слід згадати, що про громадянське суспільство на початку XIX століття писав у своїй «Філософській пропедевтиці» німецький філософ **Г.В.Ф. Гегель** (1770-1831), говорячи про перспективність такого суспільства, про його корінний зв'язок із сім'єю та базовими потребами народу. Гегель підкреслював, що «поняття права як сили, що розпоряджається владою і є незалежною від спонук одиничності, володіє дійсністю тільки у громадянському суспільстві» [4, с. 49]. Історично громадянське суспільство має корінний зв'язок із сім'єю як природним суспільством, яке розростаючись, перетворюється в націю і державу. «Держава – це суспільство людей з правовими відносинами, в якому люди мають значення одне для одного не в силу якихось індивідуальних природних відношень, відповідно до своїх природних схильностей і почуттів, а як особи, і ця особистість кожного опосередковано утверджується» [4, с. 49-50]. Перехід від природнього стану (в тому числі стану некультурності, насилля і несправедливості) передбачає вступ до громадянського суспільства, оскільки тільки в останньому правові відношення стають дійсністю» [4, с. 50].

У «Філософії права» Гегель визначає суть громадянського суспільства двома принципами. За принципом самоцінності індивідуального буття конкретна людина «є для себе особливою метою, ціллю власних потреб і су-

мішню природної необхідності та свавілля», що має бути поєднаним з принципом опосередкованості індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значимість та задовольняється тільки як опосередковане іншими, такими ж індивідуальними буттями» [15, с. 40].

Громадянське суспільство постає для мислителя як «стан суспільних зв'язків, підґрунтям якого є взаємодія та взаєморозвиток індивідуального, приватного й загального, спільного... У міру розвитку громадянського суспільства воно наповнює конкретним змістом і свою загальну форму, тобто переростає в державу. Громадянське суспільство... є рівнем розвитку суспільних зв'язків, який стоїть вище сімейних стосунків, але ще не досягає внутрішньої цілісності, притаманної державному способу буття... Держава, на думку філософа, – найдосконаліше втілення світової ідеї, що саморозвивається, наймогутніший прояв людської особистості, всезагальності політичного, матеріального та духовного начал» [15, с. 41].

Громадянське суспільство та індивід, за Гегелем, підпорядковані державі, оскільки саме вона інтегрує окремих індивідів та їх групи в органічну цілісність, задає сенс їх життєдіяльності. Функцією держави стає «об'єднання, в якому свобода досягає свого вищого прояву і ця самоціль має право щодо одиничних людей, чий обов'язок полягає в тому, щоб бути членом держави. Отже, лише держава отримує статус ідеї розуму, свободи, права. Однак така відмінність держави і громадянського суспільства є відносною... Їхня сутність... знаходиться у співвідношенні та взаємозв'язку соціально-економічної та політичної сфер громадянського суспільства й політичної держави, ... права та політичної влади. Сутність держави нового типу... полягає у тому, що всезагальне пов'язане в ній з повною свободою особливого та благодіянням індивідів, що, виходячи з цього, інтерес сім'ї та громадянського суспільства повинен концентруватися в державі...» [15, с. 41]. Для сім'ї та громадянського суспільства держава стає «зовнішньою необхідністю» та вищою владою саме через право. Від цієї влади залежать інтереси, закони буття сім'ї та громадянського суспільства. Зазначимо, що й сама держава є іманентною метою як сім'ї, так і громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, за Гегелем – це опосередкована працею система потреб, що спирається на панування приватної власності та загальну формальну рівність людей. Формування такого суспільства, якого не було в античності та середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Отже, для Гегеля загальною ознакою громадянського суспільства є суспільство власників, які, не зважаючи ні на расові, ні на релігійні та політичні відмінності, рівні перед законом... Призначення громадянського суспільства – «у забезпеченні та захисті власності та особистої свободи. Метою громадянського суспільства стає можливість індивіда стверджувати свою свободу...» [15, с. 42].

На думку американського політолога **Г.А.Алмонда** (1911-2002), висловлену в його роботі «Громадянська культура і стабільність демократії» (1992), ідея громадянського суспільства «полягає в гармонійному та логічному зв'язку між індивідом, політичними й аполітичними групами індивідів та самим суспільством» [15, с. 6]. Вчений концентрує свою увагу на тих чинниках, які призводять до появи громадянського суспільства і втягування громадян у таке суспільство, зокрема на різноманітних групах інтересів і форм участі в ньому за умов звільнення від контролю з боку держави. Участь в асоціативних та інституціональних групах надає громадянам такі політичні навички і такі форми відносин співробітництва, які необхідні для забезпечення злагодженого функціонуючого суспільства. Алмонд висуває «концепцію громадянського суспільства як передумову соціальної та правової держави. Держава та суспільство існують у вигляді суперечливої безупинної взаємодії та взаємовпливу, характер і спрямованість яких залежить від рівня розвиненості громадянського суспільства і його інститутів. Тобто, для побудови громадянського суспільства треба мінімізувати конфронтацію між індивідами та державою» [15, с.6-7]. Вчений переконаний в тому, що «через зростання взаємозалежності політичних і економічних процесів різних країн підвищується й увага до розвитку всесвітнього громадянського суспільства, яке б відповідало новим тенденціям в економіці та політичному житті.

З іншого боку, формування громадянського суспільства неможливе без урахування політичної культури тієї чи іншої нації. «Гостре почуття патріотизму американців, шанобливе відношення японців до політичних еліт, схильність французів до інакодумства і протесту – усе це приклади того, як культурні норми можуть формувати політичне життя. Наші настанови та цінності впливають на те, як ми діємо. Функціонування політичних інститутів відбиває, принаймні частково, позиції, норми і сподівання громадян» як членів громадянського суспільства [15, с. 7]. Алмонд зазначає, що «політична культура є невід'ємною властивістю нації, однак цінності та переконання варіюються і всередині нації. З точки зору державної політики політичні культури можуть бути консенсусними або конфліктними... Характеризуючи побудову громадянського суспільства, Алмонд розглядає соціальний аспект даного питання в політичних рамках. Ідеальним формуванням він визначає державу «загального благоденства» [15, с. 8].

Впродовж декількох століть в Європі точилися наукові дискусії щодо проблеми громадянського суспільства і, як наслідок, на початку ХХІ століття вже були створені і функціонують певні його осередки, які відіграють все більш помітну роль у зміцненні, а фактично – у розвитку і розширенні простору демократії, дієвих форм народовладдя.

Для глибшого розуміння соціально-психологічних причин становлення громадянського суспільства в Україні можуть стати в нагоді погляди деяких зарубіжних і вітчизняних психологів, зокрема Вільгельма Вундта з його відомою працею «Проблеми психології народів» (1911) та київського, за походженням, філософа, психолога і педагога, професора Г. І.Челпанова (1862-1936), зокрема його трактування емоцій та афектів. Зроблений ним ще на початку ХХ століття опис так званих симпатичних, персональних і естетичних почуттів, які він пов'язував з інстинктами і вищими соціальними переживаннями, з «усвідомленням своєї гідності», з «почуттям честі, вищості, гордовитості і, водночас, – приниження, придушення, пригноблення – начебто просяться у ХХІ століття для пояснення української «революції гідності» і сучасного стану суспільства й особистості в Україні.

Ще точніше про це сказав сучасник Г.І.Челпанова, всесвітньо відомий психіатр і психолог В.М.Бехтерев (1857-1927), який у своїй доповіді «Особистість та умови її розвитку і здоров'я», зробленій у Києві на початку вересня 1905 року на II з'їзді вітчизняних психіатрів, проголосив, що «ті суспільства і народи, які мають у своєму середовищі більш розвинуті і більш діяльні особистості, за інших рівних умов будуть збагачувати людську культуру більшою кількістю предметів своєї праці та кращою їх якістю. І навпаки – народ, слабкий за рівнем розвитку окремих особистостей, які складають його як суспільні одиниці, не може захистити себе від експлуатації народів з вище розвинутими особистостями, що утворюють його... Перемагає той народ, котрий сильніший розвитком своїх особистостей. Народ же з нерозвинутим суспільним життям, з придушеними особистостями приречений на розпад та втрату своєї самостійності» [цит. до 25].

Всі ці положення свідчать про надзвичайну актуальність проблеми «суспільство і особистість», яка в умовах сучасної України, що прямує в Євросоюз, виступає як проблема «громадянське суспільство і особистість громадянина», про що йдеться у нашій роботі.

Відзначимо з цього приводу поступову появу численних моделей такого суспільства в науковій і публіцистичній літературі. Відмітимо і той незаперечний факт, що успішний досвід побудови в Україні, приміром, елементів своєрідного українського громадянського суспільства належить, на наше переконання, декільком поколінням всесвітньо відомих діячів – Г.С.Сковороді (з його поглядами на зовнішній, біблійний та внутрішній світи людини, на людську громаду), Т.Г.Шевченкові (з його шляхетною місією об'єднання української інтелігенції і народу), І.Я.Франку (редагування часопису «Народ» і стаття «Про суспільність»), В.І.Вернадському (з його ученням про ноосферу, ідеєю понад-особистості та соборної особистості), Г.Вашенку (з його поглядами на виховний ідеал в українській освіті),

А.С.Макаренку (який, на думку деяких дослідників, фактично побудував освітянську модель громадянського суспільства і зреалізував її у своїй педагогічній системі розвитку особистості у колективі), В.О.Сухомлинському (з його вирішенням проблеми всебічно розвинутої особистості та народження громадянина в умовах сільської громади), О.Т.Гончару (згадаємо його художній образ соборної особистості) тощо.

В сучасну добу слід відзначити відчутний внесок у побудову основ громадянського суспільства і особистості громадянина деяких громадських діячів, зокрема на Полтавщині – Ф.Т.Моргуну та його послідовників. Адже відомо, наскільки багато зробив для підйому полтавської землі, економіки, соціальної сфери та освіти Полтавщини цей незабутній і геніальний керівник. Федір Трохимович Моргун разом із запрошеним ним на посаду ректора тодішнього Полтавського державного педагогічного інституту Іваном Андрійовичем Зязюном, талановитими педагогами і психологами Полтави будували громадянське суспільство здебільшого через освіту на основі ретельного врахування досвіду видатних педагогів А.С.Макаренка і В.О.Сухомлинського та інших представників духовної еліти українського народу...

Перспективи позитивного політичного процесу в незалежній Україні пов'язані, на наше переконання, з побудовою на зазначеній вище історичній основі сучасного всеукраїнського громадянського суспільства, в якому б відображався вітчизняний і міжнародний досвід його побудови. Адже формування реального народовладдя має спиратися не тільки на обмежений прошарок професійних політиків, економістів, юристів, які обираються або призначаються у владу, але і на мудрість народу та його видатних особистостей, на включення у суспільне співжиття людей величезного полікультурного, багатонаціонального потенціалу народу України. На жаль, спонтанні спроби функціонування українського громадянського суспільства в умовах революційних подій на Майданах 2004 і 2013-2014 р.р. не супроводжувалися з різних причин цілеспрямованим розвитком, організацією та юридичним оформленням даного виду суспільства як прояву масової демократії, тобто дієюю мирною владою усього українського народу. А це, як виявилось, загрожує балансуванню на межі переходу до протистояння, до гострого громадянського конфлікту між окремими групами громадян і владою, що реально і відбулося у країні. В цих умовах громадянське суспільство виступає альтернативою громадянської війни! Велику роль у побудові сучасного громадянського суспільства може зіграти українська наука, зокрема філософія, державознавство, соціологія, юридична наука, політологія, психологія, педагогіка тощо.

2. Сучасні концепції створення і функціонування громадянського суспільства

Сучасні дослідники розуміють громадянське суспільство як найважливіший фактор побудови справжньої демократії, який має свою специфіку, мету і функцію у порівнянні з іншими видами суспільств. Так, відомий угорський політолог А.Арато в своїй «Концепції громадянського суспільства: сходження, падіння та відтворення...» (1995) пропонує розглядати його в контексті не тільки діади «держава – громадянське суспільство», а такої «п'ятисторонньої конструкції, яка включає: 1) економічне суспільство, що виділяється на основі форм власності; 2) економічні асоціації та союзи; 3) політичне суспільство, що базується на основі виборчого права та політичних партій; 4) громадянське суспільство; 5) громадянські асоціації та рухи» [15, с.38].

Українські правознавці, оцінюючи погляди А.Арато, слушно вважають, що «за будь-якого підходу громадянське суспільство є відносно самостійним суспільним утворенням як за формою, так і за змістом виконуваних функцій. Основне полягає в тому, що громадянське суспільство покликане контролювати державу та владу, які, у свою чергу, призначені служити суспільству. Можна сказати, що громадянське суспільство – це недержавна частина усього суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті» [15, с. 38].

Спеціалісти особливо підкреслюють, що «зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються в різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспільного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [там само].

При цьому зазначається, що «політичний досвід історії ХХ століття свідчить, що взаємовідносини держави та громадянського суспільства можуть набувати деформованого характеру, якщо виникають політичні структури тоталітарного типу, коли держава контролюється не народом, а бюрократичною олігархією. Тоталітарні режими прагнуть до одержавлення суспільства, всеосяжного контролю за всіма сторонами суспільного життя,

вдаються до порушення демократичних свобод і прав людини, мають тенденцію до дедалі зростаючої бюрократизації. Держава прагне підпорядковувати собі все суспільство, а це призводить до стагнації суспільного життя в цілому.

На сучасному етапі розбудови незалежної української державності актуальним є створення громадянського суспільства, демократичної влади та правової держави, в якій забезпечується верховенство закону в усіх сферах суспільного життя, пов'язаність законом самої держави та її органів, суворе дотримання свободи особистості, захист її прав, інтересів, честі й гідності. Правова держава передбачає широку демократизацію всіх сторін життя суспільства, зміщення акценту в бік розвитку громадянських начал. Цей процес спрямований на вивільнення соціальних сил суспільства, активності та ініціативи людей» [15, с. 38-39].

Слід зазначити, що в країні у першій половині 2014 року відбулися декілька громадських зібрань за участю видатних представників різних груп суспільства. Про необхідність обговорення гострих ситуацій саме авторитетними моральними лідерами нації переконаливо і настійливо говорили перший Президент України Леонід Макарівич Кравчук та деякі інші політики й політологи. На їх погляд, затримка у побудові й ефективному функціонуванні громадянського суспільства тільки консервує причини виникнення конфлікту, загрожує його рецидивами. Проведений 14 травня 2014 року Загальноукраїнський круглий стіл національної єдності підтвердив необхідність побудови сучасного громадянського суспільства в Україні, удосконалення роботи в цьому напрямку. Проте, ця форма самовираження громадян, усього народу, не знайшла свого належного розвитку, вона виявляється спонтанно, епізодично, фрагментарно і при майже необоротному загостренні ситуації. Авторитетна частина українського суспільства, гордість українського народу, відомі особистості – вчені, діячі церкви, культури, митці, видатні громадські постаті – фактично відсторонені від вирішення доленосних проблем державотворення, що було вкрай необхідне саме в останні найбільш трагічні місяці української революції. Вкажемо на той факт, що, услід за нашими самовідданими медиками, українські психологи також надавали необхідну волонтерську допомогу постраждалим учасникам подій на Майдані, учасникам АТО, проте їх поради більш стратегічного плану, зокрема щодо побудови і легітимізації громадянського суспільства, не знаходили належного відгуку у владних структурах і активістів Майдану, у ЗМІ...

Підкреслимо той факт, що європейські політики, в тому числі й ті, котрі брали участь у посередницькій місії з розв'язання суспільного конфлікту в Україні, неодноразово і настійливо адресували відповідні пропозиції українській владі, опозиції та існуючим осередкам громадянського

суспільства (!). Адже у світі вже накопичений серйозний історичний досвід функціонування громадянського суспільства, який нам слід було б вивчити і запровадити. Заслуговує на увагу та обставина, що європейське громадянське суспільство, що є зараз достатньо формалізованим і легітимізованим, вже виступає суб'єктом політичного процесу, автором законодавчих ініціатив, зокрема подає законопроекти у Європарламент. Вкажемо на той факт, що емісари Євросоюзу особисто висловлювали свою підтримку спробам створення в Україні громадянського суспільства, пропонували допомогу в цій справі, зокрема навіть були готові виділити і виділяти на це відповідні гранти. Так, в середині травня 2014 року Євросоюз, передаючи Україні в якості фінансової допомоги 600 мільйонів євро, прямо вказав, що частина цієї суми має бути спрямована на побудову громадянського суспільства. Однак чи скористалася українська влада і громадськість цим шансом, чи помітила цей міжнародний інтерес до нової української форми демократії, що народжувалася на Майдані, і чи зробила конкретні кроки в цьому напрямі? Відповідь очевидна – ні! Ми наголошуємо в цьому зв'язку саме на необхідності організації і легітимізації цієї форми громадянського суспільного самоврядування, що народжувалася на Майдані, але не була розвинута відповідно до існуючого законодавства і волі народу, оскільки інші відомі суспільні утворення не можуть замінити громадянського суспільства як суб'єкта демократичного державотворчого процесу.

Відаючи належне фактам, слід згадати, що у 2013 році в Адміністрації попереднього Президента України була створена Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства в Україні, яку очолила радник Президента Марина Ставнійчук. Радою були складені стратегія, план формування українського громадянського суспільства і підготовлені матеріали до Указу Президента з цього питання. В проведеній підготовчій роботі знайшли своє відображення запізнілі і формальні намагання скопіювати відповідні процеси в Росії, де в цьому плані зроблені перші кроки. Там вже декілька років систематично збирається Суспільна палата при Президентові, до якої входять відомі авторитетні постаті російського громадянського суспільства, які формулюють певні вимоги до влади. Зрозуміло, що функціонування подібних форм громадянського суспільства здійснюється значною мірою під контролем влади, його рішення носять рекомендаційний характер, проте це має і свої корисні аспекти. Відмітимо, що перша ж спроба зібрання подібного утворення в Україні у 2010 році, на якому представники української інтелігенції піддали гострій критиці тодішнього президента, призвели до зупинення роботи цього суспільного органу, який, як відомо, більше не збирався.

Проте, вищезгадувана Координаційна рада розробила, за наявними даними, проект Закону «Про громадянське суспільство в Україні» і подала його восени 2013 року до Верховної Ради України, де він ще не розглядався. На наш погляд, цей законопроект міг би бути перероблений з урахуванням політичних реалій в Україні і розглянутий законодавцями. Слід згадати також, що перша спроба подати до Верховної ради України проект Закону «Про громадянське суспільство» відбулася 2002 року, про що свідчить його видрук у газеті «Голос України» у листопаді того ж року. Проте, чи зацікавлені можновладці в оформленні «п'ятої влади», якою виступає громадянське суспільство? Досвід Помаранчевого майдану, а тепер вже і Євромайдану, свідчить про невтішну відповідь на це запитання. До чого це призвело і до чого веде – говорять трагічні події останніх місяців і сьогоднішнього дня. І причини полягають, на наш погляд, саме у соціально-психологічній слабкості, духовній незрілості, моральній обмеженості, навіть застарілості, традиційних видів влади – законодавчої, виконавчої, судової і ЗМІ – в умовах, коли принципово збільшився рівень освіченості, культури, духовності народу, зросли вимоги з його боку до влади. Проте остання не тільки не відповідає цим вимогам, але і демонструє явну і неясну розбещеність, вищість над громадянами, зухвалість, авантюризм і нестримний потяг до корупційних дій, феодальну зневагу до народу, нездатність враховувати розмаїття і глибину проблем народного життя і своєчасно розв'язувати їх тощо. Більше того, влада у нинішньому її вигляді сама породжує проблеми, які самостійно, без громадянського суспільства, без опори на мудрість народу не може вирішити.

3. Досвід становлення та діяльності громадянського суспільства у Швейцарії та Німеччині

За оцінками спеціалістів, однією з країн з найбільш розвиненим громадянським суспільством є Швейцарія [20, с. 386-390]. Вона визначається як така, що має розвинуту та історично перевірену систему громадянської консолідації та прямої демократії. Адже сучасний устрій Швейцарії склався впродовж декількох століть, а нинішній його варіант, модернізуючись, успішно діє впродовж останнього століття. Політична та суспільна ланки цього устрою вражають своєю максимально можливою і при цьому врівноваженою диференціацією та інтеграцією. В країні налічується 26 кантонів і напівкантонів, в кожному з яких існують декілька десятків (до 40) громад. Кантони і громади співіснують у формі міцного суспільно-політичного союзу, що зафіксовано у Конституції – з її принципами верховенства права, прямої демократії, федералізму, гарантії та захисту основних прав людини, наявності чотирьох державних мов тощо. Така диференціація та інтеграція дозволяє враховувати своєрідність кожної громади та її внесок у єдиний «етнічно-політичний сплав».

Потреби громад і кантонів враховуються через систематично діючі референдуми на запит або більше 50 тисяч громадян, або більшості кантонів. Федеральний референдум проводиться регулярно – 3-4 рази на рік, що сприяє участі у прийнятті рішень всіх громадян країни. На кантональному та муніципальному рівні відбувається щорічно декілько сотен опитувань і плебісцитів. Цікаво, що й дотепер існують як історично виправдані, «реліктові» форми народного самовиявлення, так і нові, модернізовані форми. До перших відносяться народні зібрання, на яких громадяни висувають і обговорюють у формі дебатів пропозиції з покращення усіх сфер народного життя. Прикладом цього є народні зібрання в гірському кантоні Гларус, на яких кожний громадянин може висунути та обговорити пропозиції свої та інших громадян, прийняти чи відхилити їх голосуванням через підняття рук... В Україні подібними до них видами волевиявлення були народні віча, козацькі ради та майдани, які, однак, працювали епізодично й спонтанно, у ситуаціях виникнення гострих проблем. У Швейцарії цей процес поставлений на регулярну основу і виступає проявом неперервно діючої демократії. До другого, більш сучасного виду прямої демократії відносяться вже згадувані референдуми, яких налічується три види: мандатний (обов'язковий), факультативний (необов'язковий) і з народної ініціативи, які охоплюють три рівні держави – федеральний, кантональний і муніципальний. Голосування в них технічно відбувається через виборчі урни, пошту або, як останнім часом, – через інтернет.

Ще однією особливістю Швейцарії є органічний синтез політичної та суспільної складових демократії, що забезпечується розподілом повноважень між парламентом – Національною радою і Радою кантонів завдяки чому більшість прийнятих на референдумах рішень виконуються відповідно до конституційно визначених повноважень федерального центру, кантонів і громад.

Можна погодитися з думкою про те, що «пряма демократія в цій альпійській державі, що має більш ніж столітню традицію, є невід'ємною складовою політичної системи, ефективним засобом контролю за владою, кінець кінцем, елементом громадянської ідентичності і предметом гордості» [20].

Цікавими є питання, що виносяться на референдуми. Так, на федеральному рівні вони стосуються, зокрема, швидкості руху машин на дорогах, закупівлі нових літаків для армії, статусу імпортованого вина, охорони Альп, обсягу податків, зменшення кількості атомних електростанцій, використання золотовалютних резервів Національного банку, відміни банківської таємниці, долі іноземців серед населення, приєднання до ООН, вступу до Євросоюзу, будівництва мінаретів на мечетях, введення ліміту на спорудження нових будиночків для відпочинку у горах тощо. На кантональному та локальному рівнях висувуються більш заземлені пропозиції, приміром, щодо будівництва нових шкіл, доріг і лікарень, податків на собак, фінансування нового музею, розподілу бюджетних коштів тощо. В Швейцарії при вирішенні того чи іншого питання необхідно отримати широку згоду населення, тобто більшості голосів на референдумі. Треба відмітити, що громадяни мають право вето на певні законодавчі рішення парламенту, для чого достатньо зібрати 50 000 підписів (1% електорату) впродовж трьох місяців з дати прийняття закону [20]. Існує інструмент врівноваження прямої демократії та представницької демократії, що призводить до появи так званої консенсусної демократії.

Важливе значення в реалізації прямої демократії має народна ініціатива, котра стосується майже усіх питань життя держави, але не має права піддавати сумніву її міжнародні обов'язки. Для ініціювання референдуму знизу необхідно зібрати 100000 підписів впродовж 18 місяців, а його успіх повинен забезпечуватися подвійною більшістю серед виборців і кантонів. «Федеральний парламент зобов'язаний обговорити народну ініціативу, рекомендувати чи відхилити її, запропонувавши замість неї власну контрпропозицію, однак, воля народу в цьому випадку є визначальною. Навіть тоді, коли ініціатива потерпає невдачу, влада бере її до уваги. Звичайно, що далеко не кожен в Швейцарії може зібрати бажану кількість підписів і провести успішну кампанію. В основному це під силу структурованим політичним партіям, неурядовим організаціям, асоціаціям або профсоюзам ... з їх арміями волонтерів і фінансовими ресурсами.

Хоча в цій системі є певні недоліки, пов'язані зокрема з тим, що не всі проблеми держави можуть бути винесені на референдум або іноді відбувається надто тривале проходження деяких рішень через законодавчі, виконавчі, а іноді і судові інстанції, все ж таки вона забезпечує постійний діалог між владою та суспільством, а рішення, прийняті на плебісцитах, визнаються, як правило, обов'язковими для виконання з боку влади. Проте, не всі прийняті на референдумах рішення приймаються владою і виконуються. Так за період з 1848 року, коли була утворена Швейцарська конфедерація, до 2013 року було проведено 215 федеральних референдумів, а вдалими серед них виявилися 160, тобто 74,4% «Побічним наслідком цієї системи прямої демократії в Швейцарії є відносно невисокий, у порівнянні з іншими країнами, статус державних діячів. Їх нерідко побачиш на вулицях, у магазинах, ресторанах або у громадському транспорті. Політику тут не вважають спеціальністю, і всі народні обранці мають, крім публічної діяльності, 50% свого робочого часу присвячувати звичайним професіям» [20; 39].

Фактично таким чином забезпечується продуктивний союз народів і передумови до їх соціального, економічного, фінансового благополуччя, через що Швейцарія вже майже 500 років не знає війн і має, зокрема, репутацію надійного «світового банку». Останнє визначається сформованим у зазначених «суспільно-громадянських» умовах психологічно вваженим менталітетом населення, який відповідає високим критеріям чесності, довіри, надійності. Можна стверджувати, що у політичному устрої Швейцарії враховані різноманітні наукові ідеї, зокрема ідеї Гегеля, приміром, його переконання в тому, що справжня демократія можлива лише у невеликих державах, які ж до того розумно, закономірно ієрархізовані, диференційовані та інтегровані – політично, соціально, культурно, економічно і, додамо, – психологічно, тобто духовно, на основі позитивної духовності менталітету, про що теж говорив Гегель у своїх працях.

Серед європейських країн, в яких приділяється велика увага розвитку громадянського суспільства, слід, після Швейцарії, назвати **Німеччину**. В 20 статті Основного Закону – Конституції Федеративної Республіки Німеччини – в другому її пункті написано, що «Вся влада виходить з народу. Народ – це громадяни з їх закріпленими у Конституції правами, що мають, одначе, і обов'язок суспільства з підтримки у країні порядку та брати участь у вирішенні державних проблем» [20]. Ключовим поняттям при цьому спеціалісти визнають сопричетність, яка не обмежується лише волевиявленням громадян у виборчих урн лише один раз в чотири роки. Жива демократія, на думку федерального президента Рихарда фон Вайцеккера, висловлену 1992 року, потребує активної, критичної співучасті громадян в період між виборами. Організації та дійові особи громадянського суспільства благотвірно впливають на суспільний діалог і сприяють

формуванню суспільної думки, вирівнюють різні інтереси, а тим самим – підтримують рівновагу у суспільстві. Громадянське суспільство – запорука консолідації, а не подрібнення народу. Динаміка і стабільність у суспільстві забезпечуються можливістю публічного представництва законних потреб громадян, їх включенням у процес прийняття політичних рішень. У кінцевому рахунку користь від цього отримують усі, а не тільки представники окремих груп за інтересами [20].

Німецькі правознавці вважають, що поняття «цивільне або громадянське суспільство» означає основний принцип демократії: під державою та суспільством розуміють співтовариство зрілих громадян, котрі самі спільно визначають свою долю. У більш вузькому сенсі громадянське суспільство визначається як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежна від держави і поза ринком. Демократична, оскільки той, хто не визнає основоположних прав громадянина і людини, не може бути частиною громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство є елементарною складовою діючої демократії. Держава створюється громадянами, а не окремою інституцією чи групою зацікавлених осіб. Люди мають право на участь у політичних рішеннях держави і контролі за ними...

Отже, саме громадянське суспільство постає однією з головних складових демократії і відіграє визначальну роль у формуванні розвиненої політичної системи [20, с. 355]. Це положення підтримується існуванням конституційно-правових засад суспільного ладу і громадянського суспільства. Показовим для реалізації засад громадянського суспільства є Закон про процедуру референдуму, народну ініціативу та народне опитування, який детально регламентує всі особливості їх здійснення. В ньому прописано способи волевиявлення населення з принципових конституційних проблем. Окремими законами досить докладно регулюються права на вільне утворення об'єднання, тобто права на добровільне створення спілок і товариств та форм їх активності, приміром, можливості проведення, а в разі необхідності і заборони, мітингів і демонстрацій, правила їх організації, права і обов'язки їх організаторів, поведінки учасників, а також санкції у випадку їх порушення. Тобто законодавчо регламентовано структуру, складові та межі функціонування громадянського суспільства [20, с. 355-359].

У Федеративній Республіці Німеччині існує широке розмаїття діючих осіб та організацій, що представляють «не державу і не ринок», а прираховуються до третього сектору – громадянського суспільства. Це – профсоюзи, церква, вільні групи виборців, об'єднання із захисту прав користувачів, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільна протипожежна служба, жіночі організації, організації самопомоги для алкоголіків і наркоманів, вільна преса та інші засоби масової інформації, різноманітні фонди, форуми та фундації ФРН, публічно-пра-

вові телерадіостанції – громадське телебачення та радіо тощо. Завдяки ним громадяни ставлять і розв'язують конкретні проблеми, здійснюють представництво своїх інтересів, займаються суспільно значущою роботою і тим самим, водночас, беруть на себе відповідальність за спільне благо. Соціальна та політична відповідальність людини є корегуючим фактором розвитку ринкових сил, котрі самі собою не можуть бути основою функціонування суспільства [20, с. 358-366].

Завдяки комплексній взаємодії держави, приватних, орієнтованих на прибуток діючих осіб (ринок) і представників громадянського суспільства, виникає необхідне для демократії «поле напруги», а з нього прозростає консенсус і стабільність. При цьому важливу роль відіграє вільна преса в якості посередника, комунікатора та контролюючої інстанції, без якої не можуть обійтися ні держава, ні економіка, ні «третій сектор». Бо тільки суспільне обговорення при перетинанні різноманітних інтересів може призвести до формування достатньо обґрунтованої суспільної думки. Громадянське суспільство є «питомим середовищем демократії» [20].

Разом із тим слід підкреслити, що громадянське суспільство має свої межі, вказані, зокрема у 9 статті Конституції ФРН, в якій громадянам гарантується право вільного утворення об'єднань, союзів і спілок, але у пункті 2 вноситься уточнення – тобто заборона об'єднань, мета або діяльність яких суперечать кримінальним законам або спрямовані проти конституційного устрою чи проти ідеї взаєморозуміння народів. «Правова держава у Федеративній Республіці Німеччини відрізняється пильністю і здатністю захищатися, адже не забутий досвід Веймарської республіки, в якій в'яла позиція державної влади у відношенні до екстреміських угруповувань, передусім правого пошибу, призвела до заката демократії» [20].

Важливою передумовою для ефективного функціонування громадянського суспільства німецькі спеціалісти визнають наявність зрілого громадянина і держави, котра ставиться до громадянина не з недовірою, а саме сприяє широкому публічному обговоренню за його участю того чи іншого питання. Тому Федеральний уряд обрав для себе ідеал «сприяючої держави», що створює для цього необхідні рамкові умови з тим, щоб неурядові організації, союзи та об'єднання могли розвиватися. «Сприяюча держава не означає, що держава мусить стати на чолі неурядових організацій або ж мусить керувати ними. Було б нерациональним бажати прояву суспільної активності за допомогою указів. Нам не потрібна керована демократія. Проте держава повинна гарантувати необхідну свободу дій і створювати рамкові умови, наприклад, вирішувати питання податкового законодавства і пом'якшувати тягар бюрократії. Таким чином вона заохочує до суспільної діяльності і створює стимули до заняття почесних посад і прояву активності. ...Виховання зрілого громадянина починається вже у школі: діти і під-

літки вчаться дискутувати, виробляти свою думку і захищати її. До речі, у п'ятдесяті та шістдесяті роки двадцятого віку у Західній Німеччині цілковито свідомо були призвані у життя учнівські представництва і парламенти. Вони зробили свій внесок у долання тоталітарного спадку...» [20].

Німеччина приділяє великого значення участі членів громадянського суспільства у роботі різноманітних міжнародних проектів, організацій і конференцій, правозахисних та природозахисних груп, адже голод і бідність, порушення прав людини і забруднення оточуючого середовища не знає кордонів. Тому вона підтримує такі міжнародні організації, як Greenpeace та Amnesty International, через які німецьке громадянське суспільство виходить на вирішення глобальних проблем, зокрема забезпечення бідних харчами, допомоги біженцям, медичне обслуговування населення у кризових регіонах тощо.

Через це представники громадянського суспільства є бажаними партнерами для політиків і офіційних осіб з різних федеральних відомств, починаючи з канцлера і до міністра іноземних справ. Саме гуманістичний потенціал громадяни і спілок лежить в основі діалогу культур між школами, містами, країнами, народами світу [20, с. 367].

Отже, можна погодитися з тим, що в сучасній Німеччині функціонує «вельми розгалужена структура інститутів, об'єднань і формувань, що, власне, й становлять саме громадянське суспільство. Проте кожна складова має своє, законодавче поле діяльності й потужного впливу на перебіг подій як у державі, так і у суспільстві. ...Ініціативи та діяльність інститутів громадянського суспільства є потрібними, до їх позиції дослуховуються владні державні органи, які нерідно приймають рішення з огляду на думку тих чи тих громадських об'єднань і формувань» [20, с. 368].

Можна вважати, що друга половина XX і початок XXI століття стали визначальним періодом у розгортанні широкого руху зі створення громадянського суспільства як в окремих країнах, так і в цілому у світі. Варто також відзначити досягнення в цьому плані у таких країнах як Австрія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, США. В них були віднайдені цікаві форми роботи громадянського суспільства з метою піднесення рівня життя населення. Так, в Японії ними фактично виявилися, так звані, «гуртки якості», які створюються на добровільній громадській основі на підприємствах і фірмах та зараз пронизують усю економіку і промисловість країни. Вони стали своєрідним народним інструментом, ефективним ресурсом покращення якості життя. Серед скандинавських країн слід відмітити Фінляндію, громадянське суспільство якої бере активну участь у покращенні народного життя, зокрема, в удосконаленні системи освіти, завдяки чому вона стала однією з найкращих у світі.

4. Особистість громадянина як члена громадянського суспільства

Події останніх років засвідчили факт гострого дефіциту яскравих творчих особистостей, які б визнавалися незаперечними моральними лідерами країни і могли б очолити складний народний рух до справжньої демократії, до громадянського суспільства незалежної держави. Сцена української історії була зайнята здебільшого посередніми індивідами, а ще більше – примітивними організаціями, навіть люмпенами, тоді як народу були потрібні саме талановиті особистості. Але вони або не були допущені на цю сцену, або ж самі не вважали можливим перебувати на ній...

Нагадаємо, що у своїй відомій книзі «Людські якості» член Римського клубу Ауреліо Печчеї наголошував, що «при всій тій важливій ролі, яку відіграють у житті сучасного суспільства питання його соціальної організації, його інститути, законодавство і договори, при всій могутності створеної людиною техніки, не вони в кінцевому рахунку визначають долю людства... Проблема у підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їх удосконалення. Бо лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можна досягти зміни усєї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використати увесь її величезний потенціал для благих цілей». А. Печчеї неодноразово підкреслює, що в умовах неперервної і тривалої дії глобальних і регіональних криз «...єдиний шлях до порятунку лежить через те, що я називаю людською революцією – через новий гуманізм, що веде до розвитку вищих людських якостей...» [18].

Громадянське суспільство має формуватися із кращих у духовному, моральному, інтелектуальному, професійному плані (адже криза в Україні носить очевидний морально-політичний, зокрема корупційний характер) громадян, авторитетних творчих особистостей, досвідчених лідерів, представників і висуванців усіх територіальних, національних, професійних, вікових тощо громад України як організаторів нового успішного суспільства. Відмітимо, що таких громадян у країні достатньо, особливо серед обдарованої і талановитої молоді, яка чекає свого часу і, не отримуючи можливості допомогти рідній країні, відвертає свої погляди і сподівання до зарубіжжя... Потрібна тільки воля до загального благополуччя, до подолання власного егоїзму на користь громади, здатність до відповідної активності з пошуку більш корисних для суспільства особистостей і висування їх до керівництва з відповідним контролем і відповідальністю перед громадою!

Чому саме духовно зріла, розвинута особистість має перш за все стати членом і лідером громадянського суспільства? Тому, що саме в ній у процесі історичного розвитку концентрується унікальний культурний, цивілізаційний, творчий, гуманістичний потенціал! Про це свідчить проведений нами контентно-частотний аналіз наявних у 48 вітчизняних теоріях особистості її визначень, результат якого може бути представлений у наступній

«контентно-атрибутивній формулі» [26]. Остання утворюється ієрархією низки головних атрибутивних понять, в яких відображаються такі її фундаментальні якості (у дужках наводиться число, що вказує на кількість вживань певного атрибуту у 48 визначеннях особистості), як:

1.Соціальність (37). – 2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28). – 3.Творчість (25). – 4.Духовність (24). – 5.Гуманізм (21). – 6.Життєвість (20). – 7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18). – 8.Культурність (16). – 9.Розвинутість (16). – 10.Діяльність (14). – 11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14). – 12.Індивідуальність (12). – 13.Динамічність, мінливість (11). – 14.Поведінка, здатність до вчинку (10). – 15.Психологічність (10). – 16.Суб'єктність (9). – 17.Відносність (наявність відносин) (9). – 18.Формальність (8). – 19.Системність, інтегративність (8). – 20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8). – 21.Вершинність (7). – 22.Свідомість (7). – 23.Якісність (6). – 24.Історичність (6). – 25.Організованість (6). – 26.Унікальність (5). – 27.Об'єктивність (5). – 28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення, інтуїції (5). – 29.Колективність (5). – 30.Комунікабельність (5). – 31.Продуктивність, результативність (4). – 32.Світогляд (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). – 33.Відповідальність (3). – 34.Наявність внутрішнього світу (3). – 35.Ідеальність (3). – 36.Матеріальність (3). – 37.Трансцендентальність (2). – 38.Антиномічність (2). – 39.Гармонійність (1) ...

Саме на розвиток цих духовних, етичних, естетичних, інтелектуальних якостей в особистості спрямована українська система освіти, вони покладені як мета в основу так званих особистісно орієнтованих систем навчання, виховання, в цілому – «соціалізації» молоді і персоналізації, тобто особистісного зміцнення суспільства, перетворення його на громадянське суспільство!

Підкреслимо ще раз, що духовно розвинута особистість, з її відданістю позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, має розглядатися усіма людьми як головний закономірний (а не випадковий) чинник досягнення успіху у будь-якій діяльності, у професійному та життєвому самовизначенні, у творчій праці та громадянській діяльності, в кар'єрі та хобі, на всіх етапах життя та в усіх її колізіях, головним фактором здійснення життєвої долі людини та суспільства, в цілому – української держави.

Сказане вище про особистість утворює психологічну характеристику її властивостей, котрі реалізують діяльність та поведінку людини в конкретних умовах відповідно до її прав та обов'язків. Якщо говорити про поведінку особистості громадянина, то вона має відповідати передусім певним конституційним правам, свободам та обов'язкам – громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних тощо. Перерахуємо їх відповідно до конкретних статей Конституції України [10].

Так, до системи громадянських прав і свобод людини, на думку спеціалістів, належать такі, як: право на життя (стаття 27), на повагу до його гідності (стаття 28), права на свободу й особистісну недоторканість (стаття 29), право на недоторканість житла (стаття 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31), право на невтручання в його особисте та сімейне життя (стаття 32), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (стаття 33), право на свободу думки та слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34), право на свободу світогляду та віросповідання (стаття 35). Зазначеними правами та свободами користуються всі фізичні особи, які перебувають на території України [10].

Політичними правами та свободами наділені виключно громадяни України. До політичних прав належать: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (статті 38, 70). Економічними, соціальними, культурними, екологічними правами та свободами є права: на володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41), на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42), на працю (стаття 43), на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44), на відпочинок (стаття 45), на соціальний захист (стаття 46), на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50), на освіту (стаття 53) [10].

До конституційних обов'язків людини і громадянина України належать: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (стаття 65), незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих ним збитків (стаття 66), сплата податків і зборів у порядку та розмірах, встановлених законом (стаття 67), неухильне дотримання Конституції України та законів України, непосагання на права та свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68) [10].

Таким чином, у Конституції України закріплюються права, свободи і обов'язки людини та громадянина, які свідчать про існування необхідних правових передумов для побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні як «зверху», з боку держави», так і «знизу», з боку особистості, людини, громадянина [10].

Спеціалісти відмічають, що виконання людиною громадянських прав, свобод та обов'язків має спиратися на наявність у громадянина «свідомості, характерними рисами якої є здатність поважати існуючі у суспільстві норми й імперативи, дотримуватись їх, визнавати та шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, які покладені на нього громадою», виявляти «громадянську культуру, визначальною рисою якої є законслухняність» [20, с. 175].

5. Загальні правові, соціально-психологічні, духовні та організаційні засади побудови і функціонування громадянського суспільства

Про потенційну легітимну можливість і необхідність здійснення практичних дій з побудови громадянського суспільства свідчить ряд статей Конституції України обох редакцій, 1996 і 2010 років, особливо її 3, 5, 36 статті, які можуть бути інтерпретовані саме як правова основа для реалізації цих дій (див. пункт 1 Додатку).

Слід також зазначити, що певні формальні ознаки громадянського суспільства в Україні відображені у прийнятому в березні 2012 року Законі України «Про громадські об'єднання» та запропонованому С.Кириченком проекті Закону України «Про громадський контроль». Наступним кроком може стати прийняття Верховною Радою Закону «Про Громадянське суспільство в Україні», але з врахуванням останніх морально-політичних подій у країні. Згадаємо до речі, що 15 років тому назад вже був запропонований проект Закону України «Про громадянське суспільство в Україні», який навіть був надрукований у газеті «Голос України» 10 листопада 2002 року, але не прийнятий Верховною радою України.

Відмітимо також, що в Києві з 1997 року працює Інститут громадянського суспільства, який проводить професійну, перевірену часом, незаангажовану діяльність у таких сферах, як: а)правові дослідження та правова просвіта; б)політологічні та економічні дослідження; в)місцеве самоврядування та тренінги для депутатів; г)розроблення проектів нормативних актів та їх просування в органах державної влади і місцевого самоврядування; д)видавнича діяльність; е)моніторинг діяльності органів державної влади у сфері місцевого самоврядування, громадських організацій та місцевого розвитку тощо.

Існує чимало наукових праць з різноманітних аспектів побудови і функціонування громадянського суспільства, назвемо лише деякі з них, такі як:

- вже згадувана праця «Гегель Г.В.Ф.Гражданское общество / Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. Философская пропедевтика. – М.: Мысль, 1973. – С. 7-212. – С.43-54»;

- монографія «Філіпчук Г.Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – К.: 2002»;

- довідкове видання «Основи громадянського суспільства: Словник: Для студентів вищих навчальних закладів / Н.Г.Джингарадже, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. – К.: Знання України, 2006. – 232 с.»;

- посібник «Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008.–440 с.» тощо.

Загальні філософські та правові засади побудови громадянського суспільства, як вважають спеціалісти, визначені ще «Декларацією прав людини і громадянина» (26 серпня 1789 р.) і представлені наступними положеннями про:

а) свободу в її позитивному («для») та негативному («від») значенні, в таких позиціях, як: усі люди вільні від народження; ніхто не має права відчужувати їхні природні права. Разом з тим, свобода не може бути абсолютною, оскільки остання обмежує права та свободи інших людей, певні принципи моралі, а також інтереси загального добробуту, тобто свобода є відносною;

б) рівність у правах та гідності усіх громадян, при цьому держава має забезпечити однакові для всіх фундаментальні права та свободи без утискування чи обмеження на будь-якій підставі;

в) про приватну власність;

г) про націю як джерело верховенства права;

д) конституційні закони як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства;

е) принцип демократичності, тобто народовладдя як режиму влади народу та вияву народного суверенітету, що реалізується як форма індивідуальної свободи, як спосіб управління справами держави, як показник соціальної активності;

ж) право, за яким суспільство має вимагати звіту кожної посадової особи та ін. [15, с. 88-91].

Пріоритетними цінностями громадянського суспільства визнаються **плюралізм, самообмеження та самоосмислення**. З позицій плюралізму ніхто не може володіти монополією на остаточну, вищу істину. Природним станом будь-якого демократичного суспільства є вільна боротьба ідей та інтересів. Жодна організація не може претендувати на все суспільство, нав'язувати йому свої погляди, переконання, волю.

Вищою цінністю громадянського суспільства є **особистість, її права та свободи**. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив і, водночас, – гарантує її вільну самореалізацію. До цінностей громадянського суспільства відносяться **громадянські, політичні та соціально-політичні права**. В останньому випадку це цінності **родини, суспільних та релігійних рухів, недержавних засобів масової інформації, органів громадського самоврядування, що утворюють механізм формування та вияву суспільної думки, розв'язання суспільних конфліктів тощо**.

Метою громадянського суспільства має стати людина як найвища цінність, особистість усіх громадян України, щасливих у рідній країні, яка захищає їх, забезпечує мирний розвиток їх сімей, благополуччя, гаран-

тує високу якість життя за такими ознаками, як здоров'я, тривалість самого життя, економічний розвиток, благополуччя, духовність, освіта, професія, робота, честь і гідність, дружні стосунки з усіма державами світу і особливо – з її сусідами.

В контексті зазначеного вище слухним вважаємо видання 26 лютого 2016 року Президентом України Указу про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. В Указі затверджена Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр.

У зв'язку з цим, психологічна наука і, зокрема практична психологія, має долучитися до розробки відповідних питань розвитку громадянського суспільства в Україні. Ці питання викладені, зокрема у розділі 4.4. Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства і полягають у завданні створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Цей стратегічний напрям спрямований на реалізацію наступних завдань:

- забезпечення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування доступу громадськості до консультацій та правової допомоги (в тому числі безоплатної) з питань порядку створення і діяльності організацій громадянського суспільства;
- запровадження обов'язкових моніторингу та оцінки розпорядниками бюджетних коштів програм і проектів, які виконуються організаціями громадянського суспільства за рахунок бюджетних коштів;
- запровадження обов'язкової звітності організацій громадянського суспільства, які отримують державну фінансову підтримку, публічного доступу до такої звітності, а також до результатів обов'язкового моніторингу, оцінки та експертизи результатів державної фінансової підтримки організацій громадянського суспільства;
- сприяння міжсекторальній співпраці у запобіганні і протидії шахрайству та іншим зловживанням у сфері надання благодійної допомоги, посилення юридичної відповідальності за нецільове використання благодійної допомоги;
- стимулювання волонтерської діяльності, у тому числі опрацювання питання щодо участі України в Європейській конвенції про дострокову волонтерську службу;
- запровадження механізму здійснення благодійної діяльності шляхом надсилання благодійних телекомунікаційних повідомлень;
- розширення сфер застосування державно-приватного партнерства за участю організацій громадянського суспільства;
- включення до навчальних програм загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів курсів і тем з питань розвитку громадянського суспільства;
- запровадження підготовки в системі вищої та післядипломної

освіти фахівців з менеджменту неурядових організацій;

- забезпечення надання методичної, консультативної та організаційної допомоги органам державної влади, органам місцевого самоврядування з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- проведення просвітницьких заходів та соціальної реклами з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- стимулювання наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці (див. п. 4.4. Стратегії).

2 листопада 2016 року вийшло розпорядження № 802-р кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2016 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки», в якому передбачені зокрема наступні заходи: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Серед намічених на 2016 рік 13 заходів відмітимо лише три, такі як:

1. Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проекту Закону України «Про органи самоорганізації населення» (реєстраційний номер 2466). Мінрегіон, Мін'юст. До прийняття Закону;...

7. Забезпечити розроблення щорічної доповіді про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Листопад;...

9. Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проектів Законів України:

- Про місцевий референдум (реєстраційний номер 2145а-2). Мінюст. До прийняття Закону;

- Про гарантії свободи мирних зібрань (реєстраційний номер 3587). Мінюст. До прийняття Закону;

- Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання (реєстраційний номер 2467). Мінюст. До прийняття Закону.

2 травня 2017 року вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2017 рік щодо реалізації Національної Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки.

Серед намічених на 2017 рік 18 заходів відмітимо лише 6, такі як:

5. Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державної реєстрації та діяльності громадських об'єднань» щодо унормування діяльності та державної реєстрації всеукраїнських громадських об'єднань. Мінюст. Серпень...

7. Розробити пропозиції щодо удосконалення механізму формування та організації діяльності громадських рад при органах виконавчої влади. Мінюст. Жовтень...

13. Провести за участю представників інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, навчальних закладів аналіз проектів, спрямованих на розвиток громадянської освіти населення, що реалізуються в Україні, та визначити заходи з налагодження міжсекторальної співпраці у цьому напрямі. МОН. Червень...

16. Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проект Концепції розвитку громадянської освіти та виховання в Україні. МОН. Вересень.

17. Розробити та оприлюднити щорічну доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Вересень.

18. Забезпечити реалізацію проектів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення. МОН. Протягом року.

Вважаємо, що початок конкретної роботи зі створення в Україні не уявного, а реального громадянського суспільства призведе до більшої чіткості і системності конкретних завдань і визначення ролі психологічної науки в цьому процесі. В цьому зв'язку, даний термін вживається у двох значеннях, по-перше – в умовному, коли про громадянське суспільство говорять як про вже існуюче, але при цьому немає ніяких фактичних ознак його ефективного впливу на покращення життя українського народу. Немає жодних наслідків його систематичного успішного функціонування в Україні. При цьому бажане видається за дійсне, а суспільна ситуація в країні вже десятиліттями не змінюється на краще. У другому значенні слід говорити про очікуване дієве громадянське суспільство – на зразок того, що успішно функціонує тривалий час у Швейцарії, Німеччині та інших демократичних країнах Європи. При цьому слід усвідомлювати ту дистанцію, яку слід пройти українському суспільству саме як громадянському, починаючи від уявної, спонтанної, групової, слабо організованої, епізодично діючої її форми, обмеженої за кількістю втягнутого у громадський процес населення і майже фатально безплідного у протистоянні з владою. Зародки такого громадянського суспільства виникають як правило майже випадково, у ситуаціях загострення морально-політичної ситуації в країні, вони діють переважно формально, емоційно, є слабо організованими, легко піддаються радикалізації і навіть мілітаризації у протистоянні з владою,

є революційними, а тому, як правило, – неефективними. Українське суспільство має дійти до своєї розумно організованої, масової, мирної, систематично діючої, еволюційної форми ефективного громадянського суспільства. Можна умовно зобразити це у вигляді двох схем, які наведені далі на рис. 1 і 2.

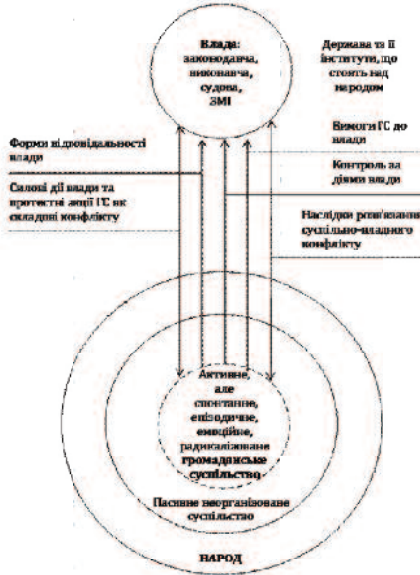

Рис. 1. Взаємодія влади, відірваної від народу, суспільства та громадянського суспільства (ГС) в період загострення протистояння, кризи.

На рис. 1 схематично зображений так званий «майданний» тип громадянського суспільства, який, на жаль, вже двічі не дав очікуваного народом ефекту, а у 2013–2014 рр. навіть призвів до негативних наслідків – втрати територіальної цілісності країни, подальшого розвалу її економіки, підвищення рівня корупційності у владних структурах, зниження рівня життя більшості громадян, падіння чисельності населення, погіршення здоров'я людей тощо. Хоча на початку Євромайдану були щирі сподівання на те, що його наслідком стане створення громадянського суспільства й утвердження справедливості, дійсного народовладдя. Автор цих рекомендацій добре пам'ятає одну з барикад Євромайдану в грудні 2013 року, на якій зверху розташувалися студенти і внизу висів на усю ширину барикади плакат «Ми – громадянське суспільство». Тоді, вірячи у ці сподівання молоді, ми написали і розтиражували свою першу статтю про громадянське суспільство та почали її розповсюджувати на Майдані. Проте, пізніше там з'явилися і

почали діяти інші тенденції, які призвели до протилежних наслідків... Тому зараз більшість населення і самої молоді вже не вірять у «майданну» форму боротьби за покращення життя та не підтримуватиме її в разі чергової появи. Виникає, на наше переконання, потреба в іншій організації українського суспільства – саме як систематично діючого мирного гуманістично спрямованого громадянського суспільства. Але це вимагає налагодження іншої, вже спільної роботи суспільства і влади. Схематично це позначено на рис. 2.

ЕФЕКТИВНА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ІНСТИТУТИ

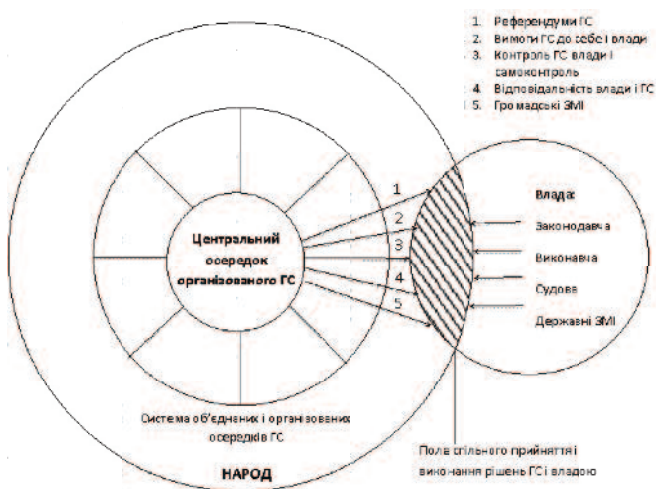

Рис. 2. Партнерська взаємодія організованого і діючого ГС з владою за умов їх консолідації та ефективної взаємодії.

Наважимося стисло викласти попередні психологічні погляди на громадянське суспільство як на антитезу громадянського протистояння, як на предмет мирних перемовин різних сторін з цього непростого питання. В ході творчого переговорного процесу на всіх рівнях суспільства доцільно, на наш погляд, поступово домовлятися про наступні інституціональні, структурні та функціональні моменти побудови вказаного суспільства.

Громадянське суспільство має складатися з рівних між собою професійних, політичних (партійних), економічних, фінансових, наукових, освітніх, етнокультурних, мистецьких, поколінних, релігійних, гендерних тощо прошарків українського суспільства (спілок, союзів, товариств, об'єднань,

що вже існують, і нових, які мають представляти усі сфери суспільного життя). У такому суспільстві мають знайти своє вирішальне місце й такі історично виправдані утворення як: Народне віче, Зібрання і Майдан. Але вищим органом громадянського суспільства має стати З'їзд, який збирається не менше одного-двох разів на рік, вирішуючи нагальні проблеми країни. У проміжках часу між з'їздами мають працювати **Всеукраїнська координаційна рада громадянського суспільства**, регіональні координаційні ради, конференції, семінари, круглі столи та інші форми роботи громадянського суспільства. В нинішній складній та драматичній ситуації конче необхідним і терміновим є проведення **Установчого з'їзду** громадянського суспільства всієї України!

Функціонування громадянського суспільства повинно здійснюватися на засадах спеціально затвердженого **Кодексу честі та гідності членів громадянського суспільства**, розробленому на принципах гуманізму, духовності, чесності, справедливості, правової рівності, пропорційного територіального, національного і гендерного представництва, ієрархічної організації, дієвого взаємозв'язку, ротачії за результатами реальної і ефективної громадянської поведінки обраних представників і координаторів, відпрацювання дієвих форм обговорення проблем і прийняття спільних життєво важливих рішень на основі консенсусу тощо.

Особливу увагу слід приділити усуненню важко усвідомлюваних фактів неповаги, приниження одними територіальними, культурними, релігійними, партійними та ін. прошарками (або їх безвідповідальними представниками) влади і суспільства інших, що призводить до важких і кінець кінцем трагічних наслідків, які спостерігаються, зокрема, зараз в Україні. При цьому в нагоді можуть стати відповідні наукові розробки соціальних і політичних психологів, фахівців з юридичної психології, конфліктології, психології особистості, управління, праці, творчості тощо. Суспільство має контролювати відданість своїх лідерів зазначеним вище позитивним духовним цінностям і чітко відмежовуватися від тих, хто відкрито чи приховано сповідує негативні духовні цінності! *Лідери громадянського суспільства і представники влади мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, а не владу та можливості її корупційного використання!*

Громадянське суспільство має будуватись як «зверху», так і «знизу», а також у «вертикальному» та «горизонтальному» вимірах – зусиллями всіх організованих груп народу. На даному етапі побудову громадянського суспільства, можливо, мають очолити авторитетні представники майданів різних регіонів країни, його активісти як організатори здорових сил українського суспільства. Адже саме вони у трагічні дні народної революції, з її самовідданими жертвами з різних сторін, створили своїми героїчними

діями умови для формування сучасного громадянського суспільства. При цьому мають бути усунуті прояви індивідуального, групового чи регіонального егоїзму, а головними завданнями повинні виступити: збереження єдиної України, дотримання миру, створення нормальних умов для життєдіяльності громадян засобами соціального співробітництва, партнерства, творчості, організації продуктивної та інноваційної праці людей, виховання, навчання і підготовки до дорослого життя дітей, самоактуалізації молоді тощо. І знову повторимо: сучасна українська наука, зокрема філософія, соціологія, культурологія, державотворення, гуманістична психологія і педагогіка можуть зіграти свою конструктивну роль у побудові громадянського суспільства та зміцненні української держави.

Одухотворення та онаучування лідерів громадянського суспільства має стати обов'язковою умовою їх вибору на керівництво цим суспільством. Згадаємо в цьому плані вислови видатного політика ХХ століття У.Черчилля: «Наука стоїть наготові, щоб дати мільйонам і десяткам мільйонів людей багатство, якого вони ще не знали».

Громадянське суспільство має забезпечити своєчасне і випереджаюче **розв'язання різноманітних проблем і завдань** забезпечення нормальної життєдіяльності громадян країни, приділяючи, передусім, особливу увагу вирішенню таких пріоритетних проблем, як:

а) розробка національної і регіональної ідеології, філософії, концепції інтеграції громадянського життя, стратегій, які б сприяли сталому розвитку держави, самого громадянського суспільства, кожного громадянина, всіх сімей України;

б) неперервна підготовка й оновлення кадрів управлінців, лідерів, економістів, вчених, працівників ЗМІ, владних структур; виявлення патріотичної, морально розвинутої обдарованої молоді і кваліфікованих талановитих професіоналів, їх висування у структури громадянського суспільства і державної влади шляхом створення ефективних «соціальних ліфтів» і «горизонтальних карів» та, за необхідності, – їх рішуча кадрова ротація за результатами громадянської і професійної діяльності;

в) розробка форвардних стратегічних проектів розвитку нації, розгортання і підтримка масової соціальної, наукової, технічної, економічної, мистецької тощо творчості та ефективної інноваційної діяльності з впровадження перспективних ідей такої творчості у життя, економіку, бізнес, в тому числі і шляхом створення всеукраїнської «Кремнієвої долини» та регіональних інноваційних центрів з розвинутою інноваційною інфраструктурою, експериментальним виробництвом, з виходом на масове виробництво конкурентоспроможних товарів на основі нових технологій і неперервного підвищення продуктивності праці;

г) розвиток освіти, науки і виробництва як єдиного розвивального ком-

плексу, підтримка освітньо-науково-технологічних авторських шкіл, підвищення конкурентоздатності української економіки, поширення авангардного вітчизняного та світового комерційного і бізнесового досвіду;

д) наполегливе вирішення проблеми бідності, підвищення заробітної плати, збільшення тривалості життя, забезпечення житлом, зміцнення здоров'я, виробництва екологічно чистого харчування тощо на основі заохочення найкращих зразків, а якщо потрібно – «оперативної адміністративної і кримінальної відповідальності» за недотримання відповідних вимог, включаючи обов'язкові вимоги духовного, морального плану тощо.

Пріоритетні завдання, проблеми та шляхи їх вирішення мають неперервно визначатися на регіональних конференціях та опитуваннях і всеукраїнських з'їздах та референдумах, ставитися громадянським суспільством перед державною владою й вирішуватися економікою країни в інтересах усього народу, а не окремих і вузьких його прошарків.

Мають бути визначені і побудовані доцільні форми об'єктивного, неупередженого і чесного *громадянсько-суспільного інформування (громадянські ЗМІ, організовані комп'ютерні мережі, громадські інформаційні центри тощо)* про реальний стан життя народу, суспільства і держави. Важливо налагодити продуктивне і зважене обговорення першочергових проблем (життєдіяльності громадян, політичних, історичних, культурних, моральних, наукових, освітніх, інноваційних, економічних, міжнародних тощо) на різних рівнях українського громадянського суспільства і прийняття взаємно узгоджених компромісних рішень (наприклад, на регіональних і всеукраїнських конференціях, громадянських зборах, нарадах, опитуваннях, плебісцитах, референдумах, зокрема із використанням нових інформаційних технологій, залученням волонтерів, активістів тощо). Особливо важливим є проведення хоча б **щорічних референдумів**, як це прийнято, у Швейцарії. Безпрецедентним і антидемократичним слід визнати той факт, що за двадцять шість років незалежності України не було проведено жодного референдуму! Посилання на брак коштів для референдуму, як на дієвий засіб прийняття загальнонаціональних рішень, не витримує жодної критики, враховуючи гігантські корупційні втрати, неефективну економіку, руйнацію економічної інфраструктури внаслідок військових дій тощо.

За умови функціонування громадянського суспільства наявні культурні, історичні, суспільні, освітні, трудові, професійні традиції і цінності різних груп українського народу мають презентуватися на загальнонаціональному рівні з найкращого боку, завдяки чому вони і зайняли своє місце в пам'яті та житті тієї чи іншої громади. Слід зрозуміти, що саме за такої позитивної, плюралістичної, конструктивної презентації в масштабах всієї країни вони можуть дійсно збагачувати українську культуру й економіку!

Можливо, перших рішень молодого громадянського суспільства на по-

чатку його організованого існування буде небагато, але вони мають бути життєво важливими, гуманістично орієнтованими, толерантними, принциповими, прозорими, справедливими, дійсно спільними і формуючими спільність, загальноукраїнськими, що мають бути обов'язковими для виконання усіма членами суспільства і владними структурами.

Ці рішення повинні узгоджуватися з усіма гілками влади на засадах правової рівності, партнерства, паритетності усіх сторін. При цьому слід утримуватися від категоричних оцінок, упереджень, звинувачення сторін і надавати перевагу конвергентним, об'єднуючим, інтеграційним рішенням, націленим на спільне майбутнє. Громадянське суспільство повинно мати право законодавчої, виконавчої та судової ініціативи і бути представлене в усіх гілках влади.

Ворожі, руйнівні, конфліктогенні дії та публічні висловлювання з будь-якого боку повинні бути заборонені, а встановлено, як правило, соціальний, гуманістичний, громадянський плюралізм думок. При цьому доцільно використовувати відомі методи спілкування, діалогу, дебатів, посередництва, компромісу, техніки творчого, інноваційного вирішення проблем з використанням добре організованого і морально відповідального Інтернету, ТБ, ЗМІ, преси тощо.

Доцільно відшукувати і використовувати адекватні й прийнятні форми громадянського контролю і самоконтролю, поступової паритетної взаємодії влади і суспільства – на засадах обов'язкового виконання його обґрунтованих вимог. Важливою функцією громадянського суспільства має виступати самоконтроль, в межах його самоорганізації, й неперервний і безпосередній громадянський контроль дій усіх гілок влади та чиновників. Громадянське суспільство в особі своїх найбільш чесних і принципових представників повинно безпосередньо і тотально контролювати владу всіх рівнів і видів!

Мають бути відпрацьовані реальні форми відповідальності влади і членів самого громадянського суспільства за невиконання, фальсифікацію чи гальмування виконання загальноприйнятих рішень громадян. Особливої і неперервної уваги потребує моніторинг духовних, моральних, особистісних, громадянських, творчих, інноваційних, професійних якостей службовців, тобто представників влади і керівників громадянського суспільства, які мають втілювати у життя волю народу, служити йому, чесно виконувати службові обов'язки. Слід усвідомлювати, що корупція – це не тільки українська біда, з нею бореться весь світ, тому треба систематично контролювати і замінювати при потребі представників влади і керівників громадянського суспільства – завжди й усюди! При цьому слід враховувати ту обставину, що специфіка влади та нездоланні егоїстичні інстинкти, сама людська психологія з її індивідуалістичними проявами, утворюють по-

стійно діючі чинники розбещування людини владою, чому може протидіяти лише духовно, морально розвинута особистість громадянина при підтримці та контролі громадянського суспільства. Треба відмовитися, як це відбулося у Швейцарії, від культу влади, а замінити його повагою до честі і гідності кожного громадянина, кожної особистості!

Враховуючи наявність у суспільстві численної **обдарованої молоді і талановитих зрілих, дорослих громадян**, слід встановити доцільний режим вікової ротації лідерів громадянського суспільства і представників влади, реалізувати форми наступності між різними поколіннями лідерів суспільства, вони повинні бути сумірними до темпів зміни поколінь, що усуне ще один вид несправедливості, зокрема пов'язаний із невідповідною представленістю різних поколінь у владі! Кадровий склад влади, враховуючи відповідальний характер його праці, має систематично проходити спеціальне тестування – патріотичне, моральне, мотиваційне, характерологічне, інтелектуальне, творче, продуктивності, психофізіологічне, медичне тощо.

Ми обмежуємося лише наведеними вище базовими, в плані побудови громадянського суспільства, положеннями Основного закону України та існуючих правових документів і висловленими щодо їх реалізації стилями міркуваннями – з надією, що вони привернуть увагу спеціалістів і громадян і можуть бути конструктивно обговорені, уточнені і доповнені саме як основа мирного врегулювання гострої морально-політичної кризи в Україні та подальшого демократичного і соціально-економічного розвитку країни. З часом, вивірені і виправдані принципи роботи створюваного і успішно діючого громадянського суспільства мають бути безпосередньо представлені у Конституції України, в окремому її розділі «Про Громадянське суспільство». Для цього статті даного розділу мають бути обговорені і враховані членами Конституційної Асамблеї при підготовці нової редакції основного закону України. А зараз має бути терміново розроблений (чи принципово перероблений, доповнений) і прийнятий **Закон України «Про Громадянське суспільство України»**, в якому був би закріплений і легітимізований досвід народовладдя молодого громадянського суспільства єдиної України. Слід, вірогідно, створити спеціальну соціально-психологічну службу забезпечення ефективної діяльності громадянського суспільства і влади всіх рівнів.

Доцільно розглянути можливість створення на перевірених життям основі організованого дієвого громадянського суспільства, з його успішно функціонуючими центральними та регіональними осередками, що пройшли іспит на вірність моральним, духовним критеріям служіння суспільству – **громадянської партії**, яка б мала право участі у представницькій владі і була б підзвітна громадянському суспільству. При цьому має бути встановлений граничний термін – не більше двох строків перебування на урядових

посадах (3-6 років), враховуючи вимоги солідарності поколінь і ентропію, розпусту будь-якої особистості владою. Найкращі представники влади із громадянського суспільства мають дбати про виховання нових поколінь представників влади і лідерів суспільства, передавати їм свої повноваження і допомагати їм в якості радників, консультантів, наставників.

Виходячи із зацікавленості в мирі і процвітанні рідної країни, слід утримуватися від односторонніх категоричних поглядів на нинішню непросту ситуацію, свідомо прийняти до відома думки опонентів, позбутися крайніх емоційних оцінок і зайвих амбіцій (в гідності ми всі рівні!!!), а де треба – простити одне одному, піти назустріч через компроміс, знайти краще спільне у своїх позиціях на основі наукового, зокрема гуманістичного, системного, конвергентного мислення і народної, громадської мудрості, відклавши на наступний час вирішення не вирішуваних поки що проблем, заради великої мети – збереження єдиної України як умови нашого спільного благополуччя! Ми маємо створити сучасне Громадянське суспільство в рідній Україні заради її стабільності, прогресу і процвітаня!

6. Педагогічна система А.С.Макаренка як освітянська модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина

Наш досвід знайомства з педагогічною системою А.С.Макаренка призвів з часом до висновку, що його теорія і практика виховання особистості у колективі має пряме відношення до проблеми розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина. Про це свідчать і його слова про себе: «Я був просто народним вчителем», – що викарбовані на фронтоні чудового музею його імені в Куряжі під Харковом. До такого висновку в останні роки приходять й інші науковці, в працях яких це не тільки припускається, але й аргументовано доводиться. Якщо зробити відповідний запит в Інтернеті («А.С.Макаренко і громадянське суспільство»), то у відповідь можна отримати чітке підтвердження цього з боку деяких педагогів і правознавців, таких як Є.В.Белокурова, В.В.Богданов, Л.І.Грищенко, М.В.Циуліна та ін. Так, російський педагог Л.І.Грищенко прислала до збірника Полтавського національного університету ім. В.Г.Короленка «Витоки педагогічної майстерності» у 2014 році статтю «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє», в якій стверджується, що «відношення, що функціонують у закладах педагога-новатора, ...створили, власне, прообраз моделі майбутнього громадянського суспільства».

Ми вважаємо, що А.С.Макаренко творчо втілював у свою педагогічну систему ідеї побудови громадянського суспільства, які раніше висловили Монтеск'є, Руссо, Гегель і з якими він безумовно був знайомий. На наше переконання, великий педагог створив саме освітянську модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, яка продемонструвала свою незаперечну ефективність. Про це свідчить розділ «Теорія і практика виховання особистості у колективі колонії та комуни А.С.Макаренка», який ми включили у зміст нашої книги «Теорії особистості у вітчизняній психології...», що вийшла трьома виданнями у 2006, 2009 та 2015 роках [25]. Великий педагог розумів особистість як органічну складову суспільства і виховував її на основі певного культурного проекту у колективі. Головним для здійснення проекту виховання громадянина і працівника є впевненість А.С.Макаренка в тому, що здоров'я, благополуччя, щастя окремої особистості можливі лише за умови їх наявності у мільйонів інших людей. Інакше кажучи, виховання має носити альтруїстичний, колективний характер, передбачати виховну роботу з усіма людьми. Дії ж егоїста завжди призводять до горя. Тому треба думати про колектив, про особистість у колективі, про роботу з колективом особистостей у здоровому людському суспільстві. З цього випливає також висновок про те, що окремий розвиток особистості поза колективом і, навпаки, розвиток колективу без особистості громадянина є абстракцією, він неможливий в принципі. В цьому «та-

емниця» педагогічної системи великого вченого і практика. А за цим стоїть величезна виховна й екзистенційна ефективність виховання і життя особистості громадянина у громадянському суспільстві!

Ставлячи колектив і особистість в центр своєї педагогіки, А.С.Макаренко розглядає такі визначальні властивості колективу [25]:

1. Колектив об'єднує людей не тільки спільною метою і спільною працею, але і загальною організацією останньої.

2. Колектив виступає частиною усього суспільства і пов'язаний з усіма його іншими колективами, тому через даний колектив кожен його член включається у суспільство.

3. Оскільки колектив є соціальний організм, то він володіє органами управління і координації, які уповноважені представляти інтереси колективу і суспільства, забезпечувати досягнення цілей колективу, здійснювати спільну працю, презентувати обов'язок і честь колективу. Досвід колективного життя включає в себе дуже складні колективні рухи, що базуються на функціях розпорядження, обговорення, підпорядкування меншості більшості, товариша товаришу, відповідальності і узгодженості.

4. Шкільний колектив має враховувати і більш широкий цивілізаційний та історичний контекст, у який включається його країна.

Уся робота колективу і з колективом має бути спрямована на досягнення виховного ідеалу, в якості якого А.С.Макаренко вбачав особистість «культурного працівника» і громадянина. А це можливо тільки у колективі – як соціальному організмі у здоровому людському суспільстві; як вільній групі трудівників, що об'єднані єдиною метою, дією, організована, оснащена органами управління, дисципліни і відповідальності; як цілеспрямований комплекс особистостей, що володіють органами організації колективу. В організації колективу повинні діяти відношення уповноваженості довірених осіб колективу, відповідальної залежності між його членами. І що принципово важливо – педагогічний колектив має не готуватися до майбутнього життя, а жити ним! Інакше кажучи, особистість, людину виховує саме життя у всій її багатогранності і складності. І призначення вихователя полягає в організації цього складного, багатостороннього явища, ім'я якого – життя. Життя індивідуального в соціальному, індивідуального в колективному, суспільному, народному житті. В контексті нашої проблематики це життя особистості громадянина, що включається, розвивається, здійснюється і включає, розвиває, здійснює складне суспільне, громадське життя як вищу форму буття людини. Але ж сказане про колектив і особистість дивним чином перегукується з сучасними даними про особистість громадянина і громадянське суспільство, про їх характеристику в успішних країнах, таких як Швейцарія і Німеччина, скандинавські країни...

Відповідно до зазначених принципів положень відбувається побудова шкільного колективу як розвиваючої юної особистості життєтворчої соціально-педагогічної системи.

Видатний педагог вважав, що процес виховання особистості у своїх безпосередніх формах, спрямованих на юну особу, не є ефективним, оскільки при цьому залишається поза увагою соціальна форма існування особистості, тобто колектив. Більш ефективними є опосередковані дії педагога на особистість через колектив, “як колиску особистості”, в якій особистість утворюється і взаємодіє з іншими особистостями, підсилюючи свої життєві можливості існування.

Тому особистість неможлива без членства у різноманітних соціальних об'єднаннях. Вже у момент народження немовля стає членом сім'ї, роду, нації, держави і це відбувається без її відома і бажання – на основі природного і державного права. У різних формах об'єднань зустрічаються ознаки добровільного чи примусового, тією чи тією мірою, входження особистості в ті чи ті групи. В цьому місці слід зазначити схожість поглядів А.С.Макаренка і Л.С.Виготського. Адже останній вважав, що новонароджена дитина вже в перші дні свого життя характеризується саме максимальною соціальною, без якої не зможе прожити жодного дня!

А.С.Макаренко виходить також з того положення, що і у дорослий вік соціальні об'єднання людей є дійсно існуючими формами життя людства, що є необхідними і доцільними формами організації суспільства, в які юна людина свідомо входить, оскільки, прагнучи покращення життя, вона добре розуміє, “що таке покращення можливе лише у соціальних вираженнях” [25, с. 68]. Тому щодо окремої особистості колектив утверджує суверенітет цілого колективу. Але утверджуючи право особистості на добровільне членство у колективі, “колектив вимагає від цієї особистості, поки вона перебуває в ньому, незаперечного підпорядкування, як це випливає із суверенітету колективу. Колектив можливий лише за умови, якщо він об'єднує людей на завданнях діяльності, що явно корисні для суспільства... Все це надає нашій педагогічній позиції цілковито особливих ознак. Розвиток нашої педагогічної логіки, нашої роботи повинен відштовхуватися від поставленої суспільством задачі, а ця задача виражена вже у самій формі нашої виховної організації – в колективі” [25].

Все вищенаведене визначає, за А.С.Макаренком, наступні принципи “педагогічної техніки”.

По-перше, об'єктом виховання вважається не окрема особистість, а цілий колектив, на який спрямовується “організаційний педагогічний вплив”. При цьому реальною формою роботи з особистістю має стати утримання особистості в колективі, за якого б вона вважала, що знаходиться у колективі добровільно, а колектив добровільно вміщав би у собі особистість.

По-друге, виступаючи у своїй виховній функції, колектив має незаперечну перевагу перед педагогами у своєму виховному впливі на окрему особистість. “Педагог в комуні остільки може впливати на окрему особистість, оскільки він сам є член колективу...” [25, с. 72].

По-третє, педагоги не можуть залишатись осторонь цих процесів, а, навпаки, як керівники колективу, мусять “кожну хвилину мобілізувати нашу думку і досвід, наш такт і волю, щоб розібратись у різноманітних виявах, бажаннях, прагненнях колективу і допомогти йому порадою, впливом, поглядом, а іноді навіть і нашою волею. Це дуже складний комплекс робочих напружень».

А.С.Макаренко формулює ще одне, дуже важливе філософсько-психологічне положення, що постає як головний “нерв” його педагогічної системи: “Захищаючи колектив в усіх точках зіткнення з егоїзмом особистості, колектив тим самим захищає і кожна особистість і забезпечує для неї найбільш сприятливі умови розвитку. Вимоги колективу є виховуючими, головним чином, у відношенні до тих, хто бере участь у вихованні. Тут особистість виступає у новій позиції вихованця – вона не є об’єктом виховного впливу, а його носієм – суб’єктом, але суб’єктом вона є, тільки виражаючи інтереси всього колективу” [25, с. 76], тільки вміючи “виявити безкомпромісні вимоги до особистості дитини, що має певні зобов’язання перед суспільством і відповідає за свої вчинки” [25, с. 79].

Все це визначає засади побудови колективу як розвиваючого юну особистість соціального педагогічного організму. Головною умовою його організації А.С.Макаренко вважає наявність педагогічного виховного центру колективу. На його думку, “активізація суспільних начал шкільного колективу і поєднання виховних заходів і системи стягнення вимагає обов’язкового посилення ролі виховного центру в школі. Таким центром може бути лише директор, як саме відповідальна у школі особа, як уповноважений державою керівник... Директор має передусім бути одноосібним і правомочним вихователем школи. Усі інші шкільні працівники мають діяти за його безпосереднього керівництва і за його прямою вказівкою.

...Педагогічна майстерність директора школи... саме в тому і полягає щоб, зберігаючи жорстке співвідпорядкування, відповідальність, дати широкий простір суспільним силам школи, суспільній думці, педагогічному колективу, шкільній пресі, ініціативі окремих осіб і розгорнутій системі шкільного самоврядування” [25, с. 82].

Виділяючи в школі особливий центр, яким є директор навчального закладу, А.С.Макаренко розглядає його як посередника життєвих процесів, як кваліфікованого організатора житті особистості в організованому житті колективу, суспільства! І багато чого залежить від здатності директора і вихователя до здійснення такого опосередкування найвищого рівня!

Отже, організація і керівництво органами шкільного самоврядування має складати головну турботу директора як педагогічного, виховного і господарчого центру шкільного колективу. Як підкреслював А.С.Макаренко, “якщо є єдине керівництво, скоріше за все може бути і єдиний колектив” [25, с. 83]. Працюючи 16 років керівником колонії імені О.М.Горького та комуни імені Ф.Е.Дзержинського, він головні свої сили витрачав на розв’язання саме питань побудови єдиного колективу, його органів, системи повноважень і відповідальності.

І, перше, з чого слід починати – це ставити загальну колективну мету, але не перед окремим класом, а обов’язково перед цілою школою, як єдиним колективом. “...Для цього потрібні єдині шкільні інтереси, єдина шкільна норма роботи, єдине шкільне самоврядування і, нарешті, спілкування, зіткнення (членів) цього колективу...” [25, с. 85].

Першим же практичним кроком на шляху побудови єдиного шкільного колективу має стати створення первинного колективу, адже безпосереднього переходу від цілого колективу до особистості немає, проте є тільки перехід через первинний колектив, соціально організований з педагогічною метою” [25, с. 85].

Під первинним колективом великий педагог і соціальний психолог розуміє “такий колектив, в якому окремі його члени опиняються у постійному діловому, дружньому, побутовому й ідеологічному об’єднанні”. При цьому А.С.Макаренко йде нетрадиційним шляхом і розглядає як первинний колектив не клас або виробничу бригаду, для яких властивий або фактичний ухід від інтересів цілого шкільного колективу, або поглинання цих інтересів – через замикання дітей у зайвій дружності або родинності, а загін, в який входять учні різних класів й школяри – працівники різних виробничих бригад. Такий загін має різновікову характеристику. Він складається із самих старших, найдосвідченіших, розвинутіших і грамотніших школярів і самих маленьких комунарів, включаючи й середніх підлітків. Такий різновіковий первинний колектив, у складі 10-12 дітей, як свідчить досвід комуни, приносить найбільший виховний ефект, адже, за наявності різнотипових захоплень, організувати його значно важче, він вимагає значно серйозніших вимог і знань. Такий первинний колектив А.С. Макаренко пропонував організувати за принципом “хто з ким хоче”, як найбільш природний, здоровий і вільний.

Взагалі, вимоги, правила і норми побудови колективу утворюють певну “неписану конституцію”, що визначає увесь уклад і перебіг життя у колонії та комуні.

На чолі первинного колективу має стояти єдиноначальник, одна особа, котра уповноважена цим колективом. «Тривалість діяльності такого колективу могла сягати 7-8 років при складі 10-15 чоловік, який змінювався не

більше як на 25%. Спочатку в якості командира загону обиралася найсильніша особистість, здатна до командування. Пізніше командиром ставав черговий старший, що не відрізнявся від усякого іншого, здатного тримати загін у руках, керувати, наполягати, досягати поставленої мети. Кінець кінцем, впродовж 16 років роботи, А.С.Макаренко дійшов такого рівня “педагогічного щастя, що міг будь-якого комунара в будь-якому колективі призначити старшим і міг бути впевненим, що він буде блискуче керувати...” [25, с. 92].

Головним органом самоврядування є загальні збори членів усього колективу, які збираються в період організації і проривів у роботі установи, але не рідше одного разу на тиждень, а в інші часи не рідше двох разів на місяць.

На початку півріччя загальні збори обирають такі органи самоврядування, як рада колективу (рада командирів), санкомісія, госпкомісія тощо. Особовий склад цих органів попередньо визначається навчально-виховною частиною і комсомольською організацією у вигляді списку кандидатів.

Усі органи самоврядування цілого колективу працюють точно за планом, окрім центрального органу, ради колективу, котрий розв’язує безліч поточних справ, які не можна передбачити планом. Вирішальним для успішної діяльності усіх органів самоврядування є регулярність роботи, інакше вони втрачають власний авторитет. Тому для підвищення ролі і авторитету органів самоврядування необхідно дотримуватися ряду вимог [25, с. 93]:

а) адміністрація педагогічного закладу ні в якому разі не повинна підмінити органи колективного самоврядування, навіть якщо рішення шкільного керівництва здавалися б правильнішими і скорішими;

б) кожне прийняте органами колективного самоврядування рішення має бути обов’язково виконане без відстрочки і зволікання;

в) якщо адміністрація вважає за неможливе виконати помилкове рішення того чи іншого органу самоврядування, то вона мусить не просто відмінити рішення, а порадитись із загальними зборами колективу;

г) основним методом роботи адміністрації має бути вплив, що базується на авторитеті в самих органах самоврядування, інакше педагог не придатний до роботи в навчальному закладі;

д) робота вихованців в органах самоврядування не повинна віднімати в них багато часу, перетворювати їх на “чиновників”;

е) органи самоврядування не треба завантажувати дрібними справами, котрі можуть бути розв’язані адміністративно в поточному порядку;

є) має бути налагоджений точний облік роботи всіх органів самоврядування, всі рішення мають бути записані секретарем ради колективу. Функція перевірки, контролю виконання рішень органів самоврядування може бути довірена всім первинним колективам по чергово і тривати протягом одного місяця.

Отже, центральним органом учнівського самоврядування у педагогічній системі А.С.Макаренка є рада командирів, яка проводить усю поточну роботу у навчальному закладі. Рада командирів складається різними способами – залежно від структури і специфіки закладу, відсутності або наявності виробництва, його специфіки, від активу і віку.

Рада командирів складається переважно із комсомольців, її рішення узгоджуються з бюро комсомольської організації і, за її наявності, включає в себе всіх командирів загонів, голів усіх комісій, керівника навчального закладу, помічників з навчально-виховної роботи, лікаря, секретарів комсомольського бюро і вожакого піонерської організації. Працездатність ради підвищується, якщо до її складу входять уповноважені первинних колективів, класів і виробничо-побутових загонів. Вибори членів ради відбуваються на загальних зборах персонально за кожним кандидатом.

Рада командирів є провідником усіх прийнятих нею рішень у колективі, ефективність чого забезпечується наступними умовами [25, с. 96-97]:

а) рада командирів дійсно є представником інтересів усього колективу в цілому та усіх його первинних загонів, що наближує її до вихованців і характеризує її як демократичне (!) утворення;

б) у раді дуже легко і швидко розв'язуються усі питання, що стосуються як окремих первинних колективів, так і окремих осіб, оскільки в ній завжди є можливість отримати необхідну інформацію і сформулювати відзив у вигляді оперативного прийняття рішень відповідальними особами колективу – командирами;

в) рішення ради негайно стають відомими в усіх загонах безпосередньо від їх командирів, які за необхідності пояснюють ці рішення членам своїх загонів;

г) кожен командир відчуває себе уповноваженим загону, оскільки мусить негайно інформувати свій загін про прийняті радою рішення, за виконання яких він відповідає перед радою командирів;

д) сформована таким чином рада стає гнучким органом, здатним до швидкого маневрування цілого колективу, до швидкого виконання абияких рішень у найкоротший строк;

е) цьому сприяє та обставина, що самі члени ради, командири, є учасниками виробництва, побутового господарства, ділового життя загону й усього закладу;

є) оскільки командири презентують виробництво за усіма його наявними видами, цехами і відділами, то на раді можна ставити і вирішувати всі питання виробничої і господарчої діяльності навчального закладу.

Засідання ради відбуваються не рідше одного разу на тиждень, але можуть скликатись і в екстреному порядку, якщо в цьому виникає потреба. Фактично рада може скликатися кожної хвилини – для цього розроблені конкретні форми оповіщення та спеціальні сигнали.

Цікавим є перелік питань, що входили до компетентності ради командирів колонії ім. О.М.Горького і комуни ім. Ф.Е.Дзержинського [25, с. 97-98]:

1. Керівництво роботою усіх інших органів самоврядування і постійне спостереження за їх діяльністю.

2. Підготовка всіх питань до загальних зборів.

3. Вирішення усіх поточних справ основного виробництва, побуту, клубної роботи, спортивної роботи, постачання, матеріального забезпечення вихованців, дисципліни.

4. Питання розподілу справ із прибирання приміщень і території, додаткових робіт, організації суботників тощо.

5. Усі поточні розпорядження стосовно колективу та залежно від обставин.

6. Виконання усіх постанов загальних зборів.

7. Проведення усіх кампаній і заходів у закладі.

8. Організація культпоходів, свят, екскурсій і літньої відпустки вихованців.

9. Розподіл і перерозподіл приміщень установи.

10. Переміщення вихованців з одного загону до іншого.

11. Спостереження за бюджетом вихованців і регулювання витрат ними власних грошей.

12. Керівництво змаганням між загонами вихованців і регулярне преміювання найкращих загонів.

13. Керівництво веденням робочого дня в установі через свого уповноваженого – чергового командира закладу.

14. Загальне спостереження за виконанням кошторису витрат колективу і прийняття заходів з економії і скорочення зайвих витрат.

15. Забезпечення допомоги випускникам закладу і керівництво фондом ради для допомоги колишнім вихованцям.

16. Прийняття рішучих заходів з ліквідації окремих негативних угруповань, тенденцій і явищ у колективі.

17. Попередня проробка пропозицій з питань звільнення і випуску вихованців навчального закладу тощо.

Головою – секретарем ради командирів на загальних зборах обирається окрема особа, вихованець, на термін не менше півріччя (може і на декілька місяців). Він звільняється від інших обов'язків і навіть від виробничої роботи, але за наявності нормальних показників успішності навчання.

Повноваження ради командирів з ділових міркувань і при позитивній роботі можуть бути продовжені на наступний повний або неповний термін. І навпаки, якщо рада не виявляє успішної активності і не відповідає новим завданням колективу, то вона може бути переобрана достроково або у повному складі, або частково. Керівництво закладу у подібних або інших випадках ставить питання про переобрання ради. За відсутності міцної суспільної думки у колективі, склад ради командирів може призначатися

керівництвом закладу і поступово доповнюватися новими членами шляхом кооптації. Але усяке рішення щодо змін у складі ради командирів має бути обов'язково доведене до відома загальних зборів. Особливий склад ради командирів після обрання оголошується наказом керівника установи. Рада командирів звітується за свою діяльність перед загальними зборами колективу [25, с. 98-99].

В додаток до ради командирів, в колонії і комуні у кожен момент життя існував так званий шкільний центр – звичайно, у кабінеті завідувача, який ніколи не залишався без відповідальної особи. Як зазначає А.С.Макаренко, кожний комунар знав, “що у мою відсутність на моєму місці сидить особа, яка відповідає за установу, усі мої комунари знали, що є центр, який не зупиняє роботу, і що завжди є кого покликати, до кого звернутись. А від цього центра йдуть уповноважені особи. Як такою уповноваженою особою в мене у комуні був черговий командир. Це хлопчик, самий звичайний, який чергує два рази в місяць. Взагалі він не має ніяких прав, але коли він одягає пов'язку, він отримує дуже великі права, ... тоді ваш черговий командир робить велику справу. Це особа, що відповідає за робочий день, за кожний випадок впродовж робочого дня... Серед вихованців або школярів цей хлопчина уміє провести власну владу як владу колективу, не поступившись цією владою, не образивши її, не дозволивши її нікому зневажати... Такий хлопчик у комуні мав право наказу, і наказу безапеляційного... Повноваження цього хлопчика були настільки почесними, що загальні збори ухвалили: рапорт чергового командира перевіряти не можна, повна довіра його рапорту” [25, с. 99-100].

Поряд зі структурою, колектив характеризується також системою взаємодій та взаємозалежностей. Особистість вихованця має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших. Це стосується її досить складних взаємозалежностей як у великому цілому колективі, так і у своєму первинному колективі, найближчій групі. Це узгодження має виключати антагонізм між особистими і загальними колективними цілями, навпаки – загальні цілі мають визначати й особисті цілі.

Однак на практиці на кожен крок виникає протиставлення особистих і колективних цілей та їх узгодження, гармонізація з-поміж собою. Пов'язані з цим численні питання можуть бути розв'язані лише буденною практикою суспільного життя кожного окремого комунара і кожного окремого колективу. А.С.Макаренко називає цю практику стилем роботи. “В нашій педагогіці можна говорити про виховання товариша, про відношення членів одного колективу до членів іншого колективу, котрі не вільні, котрі не обертаються в пустому просторі, але котрі пов'язані своїми обов'язками чи відношеннями з колективом, своїм обов'язком щодо колективу, своєю честю щодо колективу, своїми рухами щодо колективу. Це ор-

ганізоване відношення членів одного колективу до членів іншого колективу має бути вирішальним у постановці виховання... Особливо цікавим є відношення... тих товаришів, де залежність не однакова, де один товариш підпорядкований іншому товаришу. В цьому... найбільша трудність – створити відношення підпорядкування, а не рівностояння... Товариш повинен уміти підпорядковуватися товаришу, не просто підпорядковуватись, а уміти підпорядковуватись... І товариш має вміти наказувати товаришу, тобто доручати йому і вимагати від нього певних функцій і обов'язків” [25, с. 103-104].

На думку А.С.Макаренка, таке уміння підпорядковуватись і наказувати товаришу як рівноправному члену колектива – надзвичайно важке завдання як для дитячого, так і для дорослого суспільства. Адже це той вид взаємозалежності, що базується не на підпорядкуванні багатству або силі, а на стосунках колективної доцільності. Дитина лише тоді може наказати товаришу або підпорядкуватися йому, спонукати його до дії і відповідальності за її наслідки, коли сама може відчувати відповідальність перед колективом за виконання волі колективу у власній підпорядкованій їй дії.

А.С.Макаренко йшов далі в цьому плані і намагався якомога більше переплести взаємозалежності, взаємодії членів колективу. Він будував систему первинних колективів, причому на правах єдиноначальства, котрі надавав їх командирам. Він намагався подрібнювати колектив на загони з 10 чоловік, щоб число уповноважених було якомога більше, створювати якомога більше різних комісій, а в останній період роботи в комуні ім. Ф.Е.Дзержинського дійшов до форми доручення окремії особистості. І діти йшли назустріч своєму вихователю, отримуючи від цього задоволення, вбачаючи, що в комуні є центр, який керує ними, організовує і відповідає за них. Як це було не важко, не запізно в часі, він ніколи не втрачав нагоди вислухати звіти уповноважених і командирів, визнати роботу задовільною, доброю або незадовільною, підтримуючи, підсилюючи таким чином додатково систему точності, дисциплінованості, відповідальності, по-справжньому організованої та ефективної роботи, з чого власне і складалася стиль діяльності колективу [25, с. 105-106].

Отже, підсумовуючи, слід підкреслити основне положення педагогічної системи А.С.Макаренка про те, що “правильне ... виховання має бути організоване шляхом створення єдиних, сильних, впливових колективів. Школа повинна бути єдиним колективом, в якому організовані усі виховні процеси, і окремі член цього колективу має відчувати свою залежність від нього – від колективу, має бути відданий інтересам колективу, відстоювати ці інтереси і в першу чергу дорожити цими інтересами. Такий же стан, коли кожному окремому члену надається вибір шукати собі більш зручних і більш корисних людей, не користуючись для цього силами і засобами свого колективу, – такий стан я вважаю неправильним... Я є прибічник та-

кого колективу, в якому весь виховний процес повинен організовуватися... Це все стосується самої сітки колективу. Я... схильний наполягати, що єдиним дитячим колективом, що керує вихованням дітей, повинна стати школа. Й усі інші заклади мають бути підпорядковані школі" [25, с. 107-108].

Таким чином, педагогічна робота у шкільному колективі є не просто виховною, навчальною, а організаційною, управлінською, екзистенційною. Вона за своєю суттю постає своєрідним життєстворюючим педагогічним менеджментом. На жаль, сучасні розробки проблеми менеджменту у системі освіти значною мірою обминають цей важливий аспект виховного процесу, зміщуючи акцент на інші сторони функціонування школи. А через це втрачається ефективність навчально-виховного процесу як чинника розвитку особистості учня. Школа перестає бути організатором життєдіяльності, життєтворчості дітей. На відміну від цього, А.С.Макаренко показав, що особливий тип організації шкільного дитячого колективу може виступати ефективним механізмом, певною суспільною, демократичною за своєю суттю, матрицею, чинником розвитку сутнісних людських якостей, соціальним геномом, організмом, завдяки чому репродукуються, створюються особистості із суто людськими характеристиками, що випускаються у доросле суспільство як повноцінні громадяни.

В соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка передбачені конкретні психолого-педагогічні принципи, методи і технології розвитку особистості від рівня неповнолітнього правопорушника до статусу комунара, громадянина, трудівника як суб'єкта громадянського суспільства і культурного працівника. Згадаємо лише методи мотиваційно-сміслового перетворення юної особистості (виховний «вибух»), техніку цілепокладання через формування перспектив (завтрашньої радості, середньої і дальньої) життя особистості у колективі та суспільстві, інформаційно-пізнавальні методи систематичного вивчення особистості вихованця у колективі, конституційно-організаційні методи паралельної дії та психолого-педагогічного впливу на розвиток особистості у колективі, естетично-утверджуючі методи створення позитивного емоційного тону (мажору), краси колективної дії, громадянської поведінки та трудової діяльності особистості, методи організації системи колективних, суспільних діяльностей дітей та юнацтва на засадах громадсько-господарського самоврядування як засобу становлення і самовиявлення здорової, щасливої особистості

Як наслідок відданості учительського таланту А.С.Макаренка національним і загальнолюдським цінностям, самовіддана творча праця народного Педагога стали чинниками його перемоги над авторитарною посередністю чиновників. Оцінюючи педагогічну систему А.С.Макаренка з позицій початку XXI століття, треба переглянути деякі стереотипи, що вже встигли скластися як у її прибічників, так і у критиків, особливо тих, хто оцінював її здебільшого формально.

У зв'язку з цим, слід одразу ж зазначити, що неупереджений аналіз засвідчує, що розроблена і блискуче втілена великим педагогом у життя система менш за все за своєю сутністю відповідає ... канонам комуністичного виховання, яке панувало у Радянському Союзі, до якого її штучно прив'язували його апологети у 50-80-ті роки минулого століття і за що її зараз піддають критиці з позицій сучасної демократії. Зазначимо той відомий факт, що система великого педагога у моменти свого найвищого розвитку неодноразово відкидалася, піддавалася репресіям з боку ортодоксальної більшовицької освіти („наркомпросу”). Як інакше можна оцінювати факт зняття А.С.Макаренка з посади завідувача колонії імені О.М.Горького у 1928 році. До речі, це відбулося на наступний день після від'їзду видатного російського письменника з колонії, де він перебував у гостях три дні влітку. Про це засвідчує також усунення А.С.Макаренка з посади завідувача комуни ім. Ф.Е.Дзержинського у 1935 році. Про це свідчить також передчасна смерть педагога у 1939 році і ліквідація комуни у цьому ж році.

Дані події із закономірним для того часу трагічним фіналом як для створених педагогом навчальних закладів, так і для самого творця відбувались у пік кривавих політичних репресій більшовицької влади. Фактичну сторону цих подій не може перекреслити навіть та обставина, що відкриття комуни у Харкові було ініційоване республіканським ГПУ, яке запросило А.С.Макаренка на посаду її завідувача і певний час підтримувало його, але врешті-решт звільнило з цієї роботи, що стало згубною обставиною для педагога і комуни. Правий в цьому плані В.М.Терський, стверджуючи у своїх спогадах: „Шкода, дуже шкода, що відірвали Антона Семеновича від створеного ним колективу. А то б не дали, ні за що не дали йому хлопці і друзі померти так рано. Проте він помер солдатом, умер з честю, помер у боротьбі за свою велику справу, котра вмерти не може” [25].

Цілком очевидно, що суть створеної великим педагогом гуманістичної, демократичної виховної системи різко суперечила реальному стану в авторитарній країні. За ступенем вірності національним, загальнолюдським ідеалам, ідеям народної демократії А.С.Макаренко був набагато вище офіційних носіїв комуністичної ідеології, які популістськи використовували принципи комунізму для обману народу, а насправді зверталися до варварських, людиноненависницьких дій. Це і є справжньою причиною зміни відношення влади до педагога, що кінець кінцем стало причиною його смерті і припинення педагогічного експерименту. Власне, фактичний бік стислого у часі існування і ліквідації педагогічної системи та її творця повною мірою відповідає трагічній долі мільйонів чесних, порядних, відданих ідеалам гуманізму людей, що були репресовані в ті лиховісні часи.

Сам педагог і мислитель щиро вірив у силу здорового суспільства, колективу, дієву силу ідей гуманізму, демократії, коли стверджував: „...Ідея

солідарності захоплює усі сфери життя: життя є боротьба за кожний завтрашній день, боротьба з природою, з темрявою, невіглаством, із зоологічним атавізмом, з пережитком варварства; життя – це боротьба за освоєння невичерпних сил землі і неба” [25]. Ця віра і відданість ідеям гуманізму робить А.С.Макаренку апологетом аж ніяк не вождів „реального комунізму”, а скоріше – відомого автора утопічного комунізму, англійського мислителя Томаса Мора, французьких комунарів та інших гуманістів.

Проте, може бути висунуте й інше, більш вірогідне, на наш погляд, припущення. За ним, народний Вчитель зреалізував у своїй педагогічній системі ідеї волі, солідарності, злагоди, взаємодопомоги, організованості, демократії, що були властиві українському народу – особливо у буремні, надзвичайно важкі часи його існування. Саме в такий „революційний” час довелося жити і працювати А.С.Макаренку і, головне, піднятися над його жорстокістю і трагізмом – завдяки надзвичайному гуманістичному, демократичному, раціональному потенціалу його педагогічної системи. Врешті-решт це і призвело до перемоги над авторитарною посередністю тогочасного режиму, до зайняття гідного місця у культурному просторі і часі людства.

Як народний вчитель, А.С.Макаренко не міг будувати свою систему, обминаючи народну мудрість, здоровий глузд життя свого етносу, найефективніші форми народної організації освіти, що виконувалися століттями і тисячоліттями боротьби за існування – звичайно оновлюючи їх відповідно до вимог сучасної освіти, критеріїв власного педагогічного досвіду, таланту і майстерності. Тому доцільно шукати витоки його педагогічної системи і у таких історичних формах народного життя, як новгородське віче, Запорозька Січ, сільська громада, толстовська комуна, навіть... народна армія Н.І.Махна. При цьому нам слід сміливо відмовитися від сформованих потужним ідеологічним пресом царської Росії та більшовицького режиму стереотипів, від створюваних впродовж десятиліть фальсифікованих образів народного життя – іноді відверто ворожих, іноді карикатурних, і завжди – штучно викривлених у народній свідомості і пам’яті. Рішуча відмова від них дозволить відшукати справжні народні витоки виховної системи українського педагогічного генія.

Так, читаючи твори А.С.Макаренка, не можна аж ніяк позбутися думки, що колонія і комуна значною мірою повторювали у своїх рисах “права вольності” та організацію Запорозької Січі, особливо у таких аспектах її життя, як виборність козацької старшини, кошових і курінних отаманів, суддів, писарів, осавулів, діяльність військових, курінних і паланочних козацьких рад, організація військової, освітньої і господарчої тощо справи, сам демократичний устрій Запорозької держави на території середнього і нижнього Подніпров’я, де власне і розташовувалися колонія і комуна [25].

Парадоксальність, навіть фантастичність такого припущення значною мірою зменшуються, якщо згадати, що при формуванні устрою колонії вихованці пропонували замість терміну „командир” використовувати слово „отаман”, а самого А.С.Макаренка діячі наркомпросу відверто й іронічно називали „отаманом ватаги безпритульних”. Запорозький дух де не де, тією чи тією мірою, проривається, відтворюється у думках і мріях вихованців, у самому громадсько-господарчому житті колоністів і комунарів. Так, плани щодо другого переїзду з-під Полтави з метою подальшого розвитку, оновлення свого життя, колоністи певний час пов'язували із переміщенням саме на Запорожжя, а один з варіантів розташування там „юних запорожців” прямо асоціювався з островом Хортицею на Дніпрі. Від Запорожжя колоністи відмовилися з величезним жалем. Тодішня республіканська і міська влада злякалася перспективи відкритого відродження народних і козацьких традицій „ватагою безпритульних злодіїв” на чолі з „Дон Кіхотом Запорозьким”.

Можна припустити також, що свідомі чи несвідомі спроби педагогічного втілення запорозьких традицій А.С.Макаренком і колоністами спиралися на упадковані і стимульовані революцією гасла про волю, мир, труд, щастя, на суспільні, етнічні архетипи. Цьому ж безумовно сприяли ще свіжі враження і спогади про громадянську війну і повстання селянських мас проти більшовицького свавілля, які пізніше були представлені ідеологією у вигляді жорстоких „банд”, „батьків”, „отаманш Марусь” тощо. Втім, народний визвольний рух у сприйнятті українського населення мав привабливий вигляд, отримував симпатію і підтримку, одним із проявів чого стало прийнятне ставлення до народної армії Нестора Івановича Махна, до речі – теж вчителя, як і А.С.Макаренко.

Відмітаючи усі брехливі ідеологічні нашарування, що дуже нелегко зробити спотвореній громадській думці, згадаймо, як підсумував у липні 1921 року перед бійцями Революційної Повстанської Армії наслідки свого діалогу з лідером більшовиків В.І.Леніним останній отаман неозапорозького українського козацького війська Н.І.Махно: „Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає: свободу особистості, рівність, самоуправління, ініціативу, творчість, достаток... Ми мали можливість і спробували будувати суспільство на ненасильницьких анархічних принципах, але більшовики не дали нам цього зробити. Вони боротьбу ідей перетворили на боротьбу людей. Ненависний народу державний апарат з його представниками, в'язницями тощо не ліквідований, а лише реорганізований. Більшовики проголосили насильство своїм правом...” [25]. Як свідчать історики, над цими словами в кінці своїх днів серйозно задумувався і сам В.І.Ульянов [там же]. І чи не збігаються ці слова з деякими положеннями педагогічної системи А.С.Макаренка?

Відмітимо, що на час проголошення Н.І.Махном цієї заяви, колонія проіснувала вже цілий рік... А якщо уявити, що вона розташовувалася під Полтавою, в самому осередку вільного народного життя і поповнювалася фактично сиротами чи дітьми батьків, серед яких були і нащадки запорозького духу, то висловлене вище припущення втрачає свою неправдоподібність. В цей час в Україні з'явилися також так звані толстовські трудові комуни, артілі, громади, які були засновані на засадах добровільної праці, рівноправ'я, самоврядування, справедливості, правди тощо. Ця обставина теж сприяла розробці А.С.Макаренком виховної системи на засадах „здорового глузду” і новаторської педагогічної думки. І чи не була протиставлена громадянській війні в Україні педагогічна модель мирного громадянського суспільства у закладах видатного гуманіста?!

Отже, ми бачимо у геніальній, добре адаптованій до драматичної реальності і значною мірою інтелектуально, мудро захищеній А.С.Макаренком від цієї реальності, системі спробу побудови талановитим педагогом на новому витку розвитку освіти, універсальної теорії і практики відтворення людяності – від рівня людського „дна” до статусу особистості громадянина, культурного робітника, майстра. Ця теорія блискучо підтверджена практикою, є перспективною для людства, яке знову і знову стикається з проблемами дегуманізації і регуманізації молоді – у широкому діапазоні співвідношення між Злом і Добром. Запропонована і перевірена геніальним педагогом система організації колективу як суспільного вихователя особистості виступає як певна соціально-генетична матриця, соціальний геном, що здатний відтворювати людяність у повному значенні цього терміну, піднімати особистість громадянина і кваліфікованого трудівника до рівня творця людських цінностей у найкризисніших умовах життя.

Цю думку тільки підсилює та обставина, що дана система виникла в жахливих умовах відбудови країни – Росії, СРСР, України – що найбільше постраждали від першої світової і громадянської війни, від революційних експериментів, де проходили найстрашніші битви і відбувалися найжахливіші масові людські трагедії. Не дивно, що педагогічна система А.С.Макаренка була створена саме в Україні, яка опинилася в цей час у самому пеклі соціальних, політичних, військових катастроф. Тільки така педагогічна система могла протистояти їх драматичним наслідкам і врятувати молодь.

Зрозуміло і те, чому після другої світової війни ця педагогічна система була затребувана у Німеччині та Японії – в тих країнах, які розпочали цю війну, зазнали в ній нищівної поразки і в яких найбільш гостро постала проблема ефективного відтворення економіки, добробуту народу, культури, що врешті-решт і було зроблено.

Логічно стверджувати, що педагогічна система А.С.Макаренка виступає у контексті трагічного ХХ століття як своєрідний гуманістичний

„вибух”, котрий дає змогу швидко й інтенсивно долати прірву між варварством і людяністю, між Злом і Добром, утверджувати цінність творчої, духовно розвинутої особистості громадянина і працівника. Не визиває сумніву, що і у наш час, коли проблеми занепаду і відродження культури неперервно виникають у житті як окремих країн, та і усього світу, глобальне гуманістичне значення теорії А.С.Макаренка щодо розвитку особистості у колективі як складової суспільства буде неодмінно зростати. Більш того – педагогічна система великого педагога має розглядатися у сучасних умовах дійсно як освітянська модель громадянського суспільства, що має величезне значення для соціального, економічного, духовного прогресу кожного народ і всього людства.

До речі, про це свідчать також праці інших видатних педагогів і психологів – В.О.Сухомлинського, А.В.Петровського, І.П.Іванова, І.А.Зязюна, І.Д.Беха, О.Захаренка, М.П.Щетиніна, В.Г.Панка, М.М.Слюсаревського та багатьох інших науковців і практиків, ідеї яких можуть бути корисними для побудови не тільки освітянської моделі, але всезагального громадянського суспільства в Україні.

7. Орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах

Все зазначене вище щодо розвитку громадянського суспільства та особистості громадянина дає підстави для здійснення спроби експериментальної побудови освітянського осередку такого суспільства в межах навчальних закладів системи освіти. Актуальність постановки такої проблеми визначається передусім важливістю підготовки учнівської молоді до виконання своїх громадянських обов'язків уже в освітянському осередку громадянського суспільства у навчальних закладах. Адже в останніх працюють дорослі педагогічні працівники та учні старших класів віком від 16 років, тобто юні громадяни України, які вже живуть у певному громадянському осередку, серед громадян країни. До цього слід додати батьків учнів як громадян. А якщо говорити про вищі навчальні заклади, про студентство, яке завжди відрізнялося своєю громадянською активністю, то можна бути впевненими у доцільності розбудови саме освітнього осередку громадянського суспільства як його важливої складової. Слід також додати, що вже підготовлені посібники, словники, програми викладання у вищих навчальних закладах України дисципліни «Основи громадянського суспільства». Тобто є всі передумови для того, щоб почати будувати освітянський осередок громадянського суспільства в Україні. Такий осередок може стати справжньою школою громадянського виховання і життєдіяльності учнівської молоді вже у навчальних закладах і виступати, як це довели своїм досвідом А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, І.П.Іванов тощо, найдієвішим фактором їх громадянського особистісного становлення і природною умовою реалізації суспільних життєвих сил у найбільш відповідній для цього ситуації самоактуалізації. Через ці та інші обставини громадянське суспільство начебто просить у загальноосвітню та вищу школу і може бути сформоване там у вигляді його освітянського осередку.

Розглянемо можливі етапи становлення, організації та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, приміром – у загальноосвітньому навчальному закладі – у вигляді орієнтовної поетапної програми, яка звичайно потребує подальшого уточнення в ході обговорення, кваліфікованої експертизи, апробації, зокрема у наукових, педагогічних, учнівських та батьківських громадах науково-дослідних і навчальних закладів. Ця програма включає, на думку автора, наступні етапи.

1. Стартовий етап, основою якого є створення ініціативної групи з учнів, педагогів та батьків, яка повинна з часом стати основою Координаційної ради осередку. На цьому етапі важливо усвідомити сенс, необхід-

ність, мотивацію даної роботи, чому сприяють потреба подолання кризових моментів життя країни, необхідність подальшої демократизації суспільства і держави, підготовки молоді до виконання своїх громадянських і суспільних функцій з метою покращення їх власної долі.

2. На наступному етапі ініціативна група має пройти юридичну, організаційну, психологічну підготовку, щоб ознайомитися з правовими та плановими засадами забезпечення побудови і функціонування осередку громадянського суспільства у навчальному закладі. Мова йде передовсім про чітке знання відповідних статей Конституції України (див. у Додатку), існуючих законодавчих актів, зокрема щойно прийнятого Верховною Радою України «Про освіту», Указу Президента про затвердження Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні від 26 лютого 2016 року, Плану заходів Кабінету міністрів України з реалізації Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016, 2017 і подальші роки, ознайомлення з вітчизняним і зарубіжним досвідом тощо.

3. На третьому етапі важливим слід вважати прийняття ініціативною групою Кодексу честі та гідності члена громадянського суспільства (див. проект у Додатку). Цей кодекс має включати перелік базових моральних якостей особистості громадянина як мети громадянського суспільства (ГС) і влади держави. До них відносяться такі як: честь та гідність, патріотизм, відданість Батьківщині, духовність, готовність членів ГС до партнерських стосунків із владою, наявність громадянської культури, моральність, чесність, відповідальність, активність, творчість тощо.

4. Координаційна рада ГС навчального закладу встановлює на цьому етапі вихідну структуру суспільних утворень та намічає план створення додаткових громад, спілок, гуртів та гуртків у навчальному закладі, складає список представників, лідерів цих утворень та розробляє план стартових громадських дій і графік їх виконання, визначає органи ГС з метою побудови розвинутого та дієвого освітянського осередку ГС. Це такі органи, як його керівництво, що складається із Ради координаторів, очолюваної Головним Координатором (назви попередні), що обирається на ротатійній основі не більше, ніж на рік, відділ оформлення договірних стосунків між складовими громадами ГС, ГС і владою та оточуючими громадами (тобто за вертикаллю та горизонталлю), юридичний відділ для правової експертизи процесу генерування громадянами суспільної думки і пропозицій ГС, відділ вивчення громадянської думки з різних проблем життя країни і навчального закладу, відділ організації волонтерських команд для виконання деяких пропозицій і доручень ГС, відділ представництва ГС у стосунках із владою, з метою доведення до неї певних вимог і пропозицій та їх виконання, відділ контролю та відповідальності за виконанням пропозицій ГС волонтерськими структурами та владою, відділ мирного громадянського

впливу на дії влади та її переконання у необхідності виконання громадянських вимог і пропозицій, відділ громадських засобів масової інформації (від місцевої преси, радіо і ТБ до інформаційних сайтів у фейсбуці, блогів, електронної преси, служба інформаційної аналітики, тобто, за терміном І.А.Зязюна, інформологічна служба тощо) і т.д. Особливо важливою є соціально-психологічна служба ГС, члени якої, соціальні педагоги і практичні психологи, працюють як на професійних, так і на добровільних, громадських, волонтерських засадах.

5. Відбуваються вибори на зборах лідерів громад та цілісного ГС (в тому числі через врахування їх особистісних суспільних досягнень, через тестування інтересів, схильностей, рис характеру, організаційних, комунікаційних, інтелектуальних, творчих здібностей тощо), визначаються та делегуються повноваження та функціональні обов'язки обраним лідерам, встановлюються ієрархічні та координаційні зв'язки ГС з його внутрішніми та зовнішніми осередками регіону та країни, тобто з власними первинними та оточуючими його осередками, тобто територіальними, профсоюзними, віковими, гендерними та іншими місцевими, регіональними асоціаціями громадян та центральною Координаційною радою у Києві.

6. Здійснюється неперервне правове, соціально-психологічне, громадянське навчання, самопідготовка активу ГС, зокрема у таких сферах, як: Конституція України, відповідні Закони України, законодавчі акти, Укази Президента, плани КМ України, інструкції, демократичні настановлення, методичні матеріали Київського інституту громадянського суспільства та соціальні ініціативи громадян як членів КС.

7. Організовується регулярне виявлення та систематизація актуальних для існування та розвитку освітянського громадянського суспільства, навчального закладу та держави питань, проблем, пропозицій щодо перспектив життя учнів, педагогів, батьків, мешканців найближчого місцевого середовища, регіону, країни та їх узагальнення – на основі спостереження, співбесід, ініціації, опитування, конструктивного діалогу, дебатів, мозкових штурмів, узагальнення та затвердження на зборах як обґрунтованих і зважених пропозицій членів освітнього осередку ГС.

8. Налагоджується поточний процес неперервного спілкування, дебатів, обговорення на зборах різноманітних проблем, формулювання пропозицій щодо поліпшення життя народу та визначення шляхів їх виконання. Слід зазначити, що система прийняття рішень ГС щодо вимог до себе і влади для покращення життя має проходити ряд етапів. Так, на першому етапі це може бути вільне ініціативне висунення ідей окремими членами ГС або опитування з метою визначення усієї актуальної маси проблем. Цей проблемний масив має попередньо аналізуватися, узагальнюватися, ієрархізуватися, визначатися пріоритетна послідовність висунення

для обговорення та виконання волонтерськими структурами ГС та інститутами влади і держави. Характер обговорення й опитування поступово змінюється з інформаційного, інформологічного на оцінювальний, референтний і тоді виникає необхідність громадського прийняття рішень через певні референтні процедури спочатку Координаційними радами, котрі мають сформулювати питання для місцевих плебісцитів і загальнонаціональних референдумів, а услід за цим організувати їх проведення і обробку їх результатів. Згадаємо, що в Швейцарії щорічно проводяться 3-4 федеральні референдуми і десятки, сотні кантональних і муніципальних плебісцитів, референтних опитувань тощо. Так діє демократія, народовладдя!

9. Порядок узагальнення та оформлення ідей, питань, проблем, пропозицій ГС відбувається на різних рівнях опитування громадської думки – ідеї знаходяться в аксіологічному ієрархічному русі і таким чином відбувається їх розподіл для вирішення самим громадянським суспільством (зокрема – через його волонтерські структури) і через владу, – різними державними інститутами, економікою, промисловістю, системою освіти, наукою, військовими силами, правоохоронними органами тощо. Відбувається диференціація прийнятих рішень та шляхів їх виконання на різних рівнях громадянського суспільства – від рівня освітянського осередку кокретного навчального закладу і навчальних закладів регіону до системи освіти в цілому, до рівня всеукраїнського освітнього осередку громадянського суспільства, інших його осередків, усього ГС і держави. Отже, після такого проведення проблемних опитувань та узагальнення їх результатів Координаційні ради освітніх осередків ГС приймають рішення про визначення пріоритету дій та їх виконання або самим осередком ГС, або офіційними владними структурами і підпорядкованими ним державними інститутами. Відбувається інноваційне втілення прийнятих рішень у громадянське і державне життя та їх розв'язання з метою покращення життя громадян і суспільства, дітей та дорослих у різних його вимірах.

10. На цьому етапі здійснюється внутрішній самоконтроль та зовнішній контроль й оцінка виконання рішень самим громадянським суспільством, його членами, волонтерськими службами (допомоги дітям, дорослим, людям похилого віку, педагогам, обдарованим і талановитим тощо) та професійними інституціональними ресурсами місцевої влади, держави, державними службовцями, обов'язок яких полягає у служінні народові.

11. Забезпечується самовідповідальність громадянського активу та відповідальність владних структур перед ГС за результати виконання громадянських рішень. У випадку ефективного виконання рішень використовуються моральне заохочення через пресу, рекомендації електорату щодо ставлення на виборах до тих чи інших кандидатів у депутати тощо. У випадку невиконання застосовуються різні види відповідальності – від звітів,

громадського осудження, постановки питань про кадрову невідповідність деяких службовців, аж до актів протесту, передбачуваних законодавством. Відповідальність координаторів освітянського осередку здійснюється через їх звіти, заохочення або осуд, через дострокову ротацію складу координаційних рад тощо

12. Здійснюється неперервний соціально-психологічний супровід соціальними педагогами і практичними психологами всіх етапів становлення і функціонування освітянського осередку ГС та громадянської поведінки її членів (поточна психодіагностика, психорозвиток, психоконсультація, психотерапія, психокорекція тощо) – на громадських, волонтерських засадах, але в разі необхідності слід звертатися до професійної компетентності спеціалістів на контрактній основі. Для цього створюється спеціальний Фонд громадянського суспільства або використовуються можливості спеціально передбаченого для цього бюджетного фінансування, виділення спеціалістам грантів для надання ними кваліфікованих юридичних, психологічних, організаційних, технічних тощо послуг ГС, як це передбачено Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства.

14. Набутий досвід побудови і функціонування громадянського суспільства неперервно вивчається й узагальнюється, піддається експертизі, визначаються подальші перспективи розвитку освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової громадянського суспільства регіону та країни.

8. Роль соціальних педагогів і практичних психологів у побудові та функціонуванні освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в учнів

Соціальні педагоги і практичні психологи системи освіти можуть суттєво посприяти створенню освітянського осередку громадянського суспільства в межах виконання ними своїх професійних функцій, маючи на увазі те, що мова йде про утвердження принципів демократизму, гуманізму, духовності, соціалізації, громадянського виховання у стосунках між учнями, батьками, педагогами, керівниками освіти та соціальним оточенням навчального закладу. Адже ці функції значною мірою передбачені існуючими нормативними документами, що регламентують діяльність психологічної служби системи освіти.

Слід особливо підкреслити цю обставину: побудова елементів освітянського осередку громадянського суспільства є природним продовженням тих функціональних обов'язків соціальних педагогів і практичних психологів, що намічені у нормативних документах цієї служби.

Так, планом роботи соціального педагога (соціального педагога із роботи з дітьми-інвалідами) передбачені такі функції у роботі з учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, керівниками навчальних закладів, органами держадміністрації та місцевого самоврядування, як діагностичні, прогностичні, консультативні, захисні, профілактичні, соціально-перетворювальні та організаційні [17, с. 445-448].

Це стосується не тільки соціальних педагогів, але і практичних психологів, про що свідчать Тимчасові нормативи часу на основні види роботи практичного психолога (соціального педагога), що «упорядковані під звітність практичного психолога нормативи, розроблені Національним центром продуктивності Міністерства праці України та затверджені наказом Міністерства освіти України від 07.12.95 р. № 339». Наведемо, зокрема такі основні види роботи практичного психолога (соціального педагога), як:

Організаційно-методична робота:

Підготовка до проведення тренінгів, ділових ігор тощо з учнями (дітьми), батьками, медпрацівниками.

Підготовка до педагогічних консиліумів.

Підготовка до виступів на батьківських зборах, педагогічних нарадах, семінарах для педагогів.

Підготовка до проведення виховних годин з учнями (дітьми), навчальних занять (курси за вибором, факультативи, гуртки).

Робота в бібліотеці, самопідготовка.

Консультації в навчально-методичних центрах (зкладах).

Участь в навчально-методичних семінарах психологів (соціальних педагогів).

Психодіагностична робота.

Індивідуальна психодіагностика одного учня, педпрацівника, батька (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендацій).

Групова психодіагностика, соціально-психологічні дослідження одного класу (групи дітей), групи педпрацівників, батьків.

Консультативна робота.

Індивідуальне консультування: а) учнів (дітей) у т.ч.: дошкільного віку, початкових класів, середніх класів, старших класів; б) педпрацівників; в) батьків.

Профконсультації з учнями (включаючи бесіди з батьками, педагогами) без проведення психодіагностичної роботи, у т.ч. середніх і старших класів.

Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота.

Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота з учнями (дітьми) у т.ч.: а) індивідуальна; б) групова.

Проведення ділових ігор, тренінгів для педпрацівників, батьків.

Психологічна просвіта.

Виступи перед учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, в установах та організаціях тощо.

Навчальна діяльність.

Викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків.

Зв'язки з громадськістю.

Відвідування учнів (дітей) вдома, бесіди з батьками.

Відвідування батьків за місцем роботи.

Вирішення питань з місцевими органами виконавчої влади та громадянського самоврядування. [17, с. 449-451].

Отже соціальні педагоги і практичні психологи системи освіти України де-факто вже виконують значну частину роботи з функціонування громадянського суспільства саме в освітньому його секторі. Залишилося зробити лише ще декілька кроків для того, щоб така робота призвела до створення і розвитку ефективно діючого освітянського осередку громадянського суспільства України. Про це свідчать й інші документи, що регламентують їх роботу, зокрема: рекомендована форма **Журналу реєстрації звернень учнів, батьків, вчителів** [17, с. 452], **Соціальний паспорт класу** з такими його параметрами, як: I. Гендерна характеристика класу, II. Стан здоров'я учнів, III. Види позанавчальної діяльності учнів, IV. Соціальна поведінка учнів і V. Інформація про соціальне середовище розвитку учнів [17, с. 455-457], **Облікова картка сім'ї дитини**, щодо якої здійснюється соціальний супровід [17, с. 458-459], **Акт обстеження матеріально-побутових умов проживання дитини** [17, с. 460-461], **Суб'єкти соціально-психологічної діяльності** в мікрорайоні навчального закладу, який містить перелік державних і недержавних організацій і фізичних осіб, з якими взаємодіє

соціальний педагог в мікрорайоні навчального закладу [17, с. 462-463].

Отже, психологічна служба системи освіти України вже значною мірою підготовлена для виконання завдань зі створення деяких важливих елементів освітянського осередку громадянського суспільства України відповідно до Конституції України, Указу Президента України про затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства та планів Кабінету Міністрів України щодо сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, певні пункти якого має виконувати Міністерство освіти і науки України. Відповідні завдання вже передані Міністерством для виконання керівництву навчальних закладів, тобто до їх виконання мають професійно залучатися усі педагогічні працівники, в тому числі і соціальні педагоги та практичні психологи системи освіти.

Звичайно, що виконуючи відповідні функції, соціальні педагоги і практичні психологи мають спиратися на Кодекс честі та гідності членів громадянського суспільства у своїй професійній діяльності [17, с. 54-66], вміти пропагувати принципи побудови громадянського суспільства, знання про значення, структуру і функції ефективно діючого громадянського суспільства. Соціальні педагоги і практичні психологи мають бути готовими до розробки спеціальних тренінгів громадянської поведінки, виконання комунікативних, організаційних, контрольних та відповідальних функцій в ході функціонування громадянського суспільства та громадянської поведінки особистості. Звичайно, що попередній варіант Кодексу честі та гідності членів громадянського суспільства, проект якого пропонується далі, має бути обговорений і доповнений.

В ході організації освітянського осередку ГС навчального закладу звичайно виникнуть безліч запитань і уточнень. Так виконувани практичними психологами психодіагностичні функції доцільні тоді, коли при створенні громадянського суспільства необхідно висувати найбільш підготовлених і обдарованих юних і дорослих громадян, а при наявності конкурсних ситуацій – обирати найкращих серед кращих за допомогою існуючих тестів, опитувальників, спеціальних методик (як приклад у додатку наводяться опитувальник КОС-1 на виявлення організаційних і комунікаційних схильностей, особистісний опитувальник Г.Айзенка на визначення рис характеру, додатково можуть бути використані методи соціометрії, референтометрії, інтелектуальні тести, психосоціальні анкети, тести інтересів, методи визначення темпераменту, рефлексивні тести тощо).

Консультативна допомога психологів керівникам освітніх закладів та громадянським активістам може передбачати заходи з виявлення необхідних для створення громадянського суспільства особистісних ресурсів, презентацію дорадчих послуг з різних питань функціонування громадянського суспільства і доцільної громадянської поведінки в ньому особистості.

Психотерапевтичні та психопрофілактичні функції можуть виконуватися практичними психологами в тому разі, коли інтенсивна громадянська поведінка призводить активістів до надмірного напруження, стресів, зривів тощо.

Звичайно, що функції юних і дорослих громадян як членів громадянського суспільства мають бути визначені більш докладно в процесі проведення експериментального формування освітнього осередку громадянського суспільства у навчальних закладах – залежно від їх типу, профілю, наявності певного громадянського потенціалу, соціально-психологічної, правової, моральної готовності до цього тощо.

При цьому слід враховувати ту обставину, що в умовах побудови освітнього осередку громадянського суспільства соціальні педагоги і практичні психологи мають працювати як на професійних, так і можуть функціонувати на добровільних, «громадських», волонтерських засадах, у позаробочий час. Тому постає питання про залучення до цієї роботи громадянськи і суспільно активних людей із числа як педагогічних працівників, так і старшокласників (особливо тих, хто працює за відповідними темами в системі МАН), студентів психологічних, соціологічних та філософських факультетів вишів (особливо в період проходження практики), батьків учнів з відповідною професійною підготовкою та бажанням, пенсіонерів, навіть безробітних з числа молоді та дорослих, що тимчасово втратили роботу. Соціальні педагоги і практичні психологи можуть значно підвищити ефективність своєї суспільно-громадянської діяльності, якщо очолять волонтерські структури психолого-педагогічного профілю тощо.

Заклучення

У методичних рекомендаціях висвітлені деякі історичні, теоретичні і практичні аспекти проблеми побудови громадянського суспільства та розвитку громадянина в Україні і особливо – такої його складової, як освітянський осередок громадянського суспільства. Розглянуті певні правові, організаційні, філософські, психологічні, педагогічні питання становлення і функціонування такого суспільства, зокрема орієнтовна програма його розбудови і діяльності в умовах навчального закладу, а також деякі психологічні засоби, що сприяють цьому. Методичні рекомендації виступають як вихідні допоміжні матеріали для обговорення відповідних питань лідерами і членами освітянського громадянського суспільства, представниками влади, соціальними педагогами і практичними психологами – при налагодженні його функціонування в умовах навчальних закладів.

Цьому мають сприяти історичні відомості про громадянське суспільство, наведені у працях Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегеля, Г.А.Алмонда, а також сучасні концепції створення і функціонування громадянського суспільства. Особливо важливим для України є позитивний зарубіжний досвід становлення та ефективного функціонування громадянського суспільства, зокрема у таких країнах, як Швейцарія та Німеччина.

У рекомендаціях наводяться основні властивості особистості громадянина як члена громадянського суспільства та загальні правові, соціально-психологічні й організаційні засади побудови громадянського суспільства. Разом з тим, корисними для сьогодення можуть стати наробики вітчизняних педагогів, що знайшли визнання у світі. Мова йде, передусім, про педагогічну систему А.С.Макаренка, яку деякі спеціалісти і автор вважають ефективною освітянською моделлю розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, сам дух якої доцільно використати з врахуванням вимог сьогодення.

Запропонована орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах має стати предметом обговорення, експертизи спеціалістами. Цікаво те, що аналіз професійних функцій соціальних педагогів і практичних психологів системи освіти свідчить про те, що факто вони вже приступили до побудови і функціонування освітянської моделі громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в умовах навчальних закладів, що треба враховувати при виконанні відповідного проекту.

Отже запропоновані методичні рекомендації можуть, на думку автора, сприяти розгортанню комплексної роботи з побудови освітянського осередку ефективно діючого громадянського суспільства України, як розвинутої форми демократії і соціального прогресу українського народу. Ця робота має бути продовжена.

Рекомендована література

1. Абрам'юк Ігор. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою / Ігор Абрам'юк, Анастасій Ткачук (Інститут громадянського суспільства). – К.: Легальний статус, 2011. – 64 с.
2. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л.І.Казміренко, Є.І.Моїсєєва. – К.: КНТ, 2007. – 306 с.
3. Вундт В. Психология народов.–М.: Изд-во Эксмо; СПб: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Гражданское общество / Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. Философская пропедевтика. – М.: Мысль, 1973. – С. 7-212, С.43-54.
5. Губко О.Т. Психологія українського народу. Наукове дослідження в чотирьох книгах. Книга перша. Психологічний склад праукраїнської народності. – К.: ПВП «За-друга», 2003. – 402 с.
6. Гураль П.Ф., Софінська І.Д. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення і конституційно-правове регулювання. Плани семінарських занять для студентів 5 курсу (магістрів) юридичного факультету. – Львів: Юрид. фак-т ЛНУ ім. Івана Франка. – 2012. – 19 с.
7. Закон України «Про громадянське суспільство в Україні» (проект) // *Голос України*, 2002, 10 листопада.
8. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.
9. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
10. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV. – Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. – 48 с.
11. Макаренко А.С. Воспитание гражданина. – М.: Просвещение, 1968. – 374 с.
12. Макаренко А.С. Коллектив и воспитание личности. Составитель В.В.Кумарин. – М.: Педагогика, 1972. – 336 с.
13. Матага Звонимир. Право на свободу общественных объединений в соответствии с европейской конвенцией о защите прав человека и основных свобод / Звонимир Матага, магистр права, советник Европейского суда по правам человека. – К.: «ИКЦ «Леста», 2010. – 56 с.
14. Моргун Ф.Т. Бессмертная душа Украины. – К.: Сільські вісті, 1994. – 350 с.
15. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл./ Н.Г.Джинчарадзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. – К.: Знання України, 2006. – 232 с.
16. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О.А.Донченко, М.М.Слосаревський, В.О.Тягенько, Т.М.Титаренко, Н.В.Хазратова та ін.; За ред. М.М.Слосаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.
17. Панок В.Г. Психологічна служба: Навчально-методичний посібник для студентів і викладачів.– Кам'янець-Подільський: ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.
18. Печчеи Аурелио. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
19. Подшивалкіна В.І., Бефані А.А., Яремчук О.В., Акімова Л.Н., Свінарченко Р.М., Гусакова М.П., Родина Н.В., Будянський М.Ф., Чачко С.Л. Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві. Монографія за

загальною науковою редакцією Подшивалкіної В.І. – Харків: «Бурун і К», 2012. – 368 с.

20. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

21. Помиткін Е.О. Ідеальний президент ідеальної держави: Посібник кандидата та виборця. – К.: Кафедра, 2014. – 26 с.

22. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.

23. Рибалка В.В. Психологія та педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого: посібник / В.В.Рибалка. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2014. – 220 с.

24. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: Навчально-методичний посібник / В.В.Рибалка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 512 с.

25. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.

26. Рибалка В.В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / Рибалка В.В. – Київ, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2016. – 424 с.

27. Ринкова термінологія ділової людини: Словник-довідник / В.М.Лінінков, В.В.Борковський, В.В.Рокоча та ін. – К.: Абрис. 1992. – 96 с.

28. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / Савчин М.В. – Івано-Франківськ: Місто Н.В., 2008. – 280 с.

29. Самодрин А.П. Педагогічна організація регіону: теорія і практика. Монографія. – Кременчук: ПП Щербатих, 2006. – 232 с.

30. Сухомлинский В.А. Избранные произведения. В 5-ти т. / Редкол.: Дзевеверин А.Г. (пред.) и др. Т. 3. Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну. – К.: Рад. школа, 1979. – 719 с.

31. Ткачук А.Ф. Децентралізація влади: від потреби до реалізації (робочий зошит) / Анатолій Ткачук. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2013. – 116 с.

32. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 96 с.

33. Указ Президента України №68/2016: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року. «Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.

34. Філіпчук Г.Г. Громадянське суспільство: освіта, екнокультура, етнополітика. – К.: 2002.

35. Цуканов Б.И. Время в психике человека: Монография. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.

36. Цурковский Я. И. Теория и практика исследования контрольных психических процессов у спортсменов (Собственные исследования), главы 1 и 2. // Труды Львовского Государственного института физической культуры. – Львов, 1958. – Т. III. – С. 265-324.

37. Челпанов Г.И. Очерки психологии / Г.И.Челпанов. – М.; Обнинск: ИГ-СОЦИН, 2009. – 248 с.

38. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.

39. Как работает гражданское общество в Швейцарии (Электронный ресурс, Интернет).

ДОДАТОК.

1. СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗРОБКИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТЯНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні в своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток особистості.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії України сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-які об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщуються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

2. КОДЕКС ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ЧЛЕНІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ПРОЕКТ).

1. При побудові та функціонуванні громадянського суспільства його членам, представникам влади, соціальним педагогам і практичним психологам слід завжди пам'ятати, що особистість дитини, батьків, педагогів, усіх громадян країни є найвищою у світі цінністю, найбільшим багатством суспільства і самої особистості, яка має гідно сприйматися, поважатися, утверджуватися, зберігатися, захищатися, нарощуватися і розкриватися усіма можливими засобами – саме це є головною ознакою громадянської культури і мегатехнологією діяльності усіх причетних до справи покращення демократії, реального народовладдя. При цьому слід спиратися на відповідні статті Конституції України.

2. Кожна дитяча і доросла особистість має величезну соціальну та індивідуальну цінність, яка усвідомлюється і переживається нею у феномені честі та гідності і виявляється в кожному акті сприймання, уваги, мислення й уяви, в кожному вчинку і дії і має бути врахована, підтримана, збагачена на користь юної і зрілої особистості та усього громадянського суспільства як його справжнє багатство, як власне людський капітал. Це відповідає самому духу Конституції України.

3. Честь і гідність дитини генетично виростають із честі та гідності їх батьків, родин, громад, народу, батьківщини, людства, виявляються, збагачуються й співіснують у взаємодії з ними в умовах громадянського суспільства. Тому соціальний педагог і практичний психолог мають піклуватися про честь і гідність школи, педагогічного і учнівського колективу, кожного учня, батька та педагога, про власну честь і гідність, свою професійну репутацію і власний авторитет, та захищати їх від зазіхань кривдників. У стосунках з дітьми слід поводити себе настільки гідно і чесно, але без зайвої амбіційності та гордовитості, аби діти і дорослі сприймали Вас з повагою, довірою, надією і тягнулися до Вас за порадою і допомогою у важкі хвилини життя – в такі хвилини Ваша честь і гідність, престиж та імідж будуть визначальними чинниками успішної діяльності у побудові і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства.

4. Слід дотримуватися усіма засобами слова, даного учням, батькам та педагогам, ніколи не говорити неправди, краще промовчати, якщо це дозволяє ситуація, а саме мовчання не сприймається двозначно. Слід ставитися до дитини, батьків і педагогів так само, як Ви бажали б, щоб ставилися до Вас, тобто поважливо, оберігаюче, з величезним інтересом, увагою, надаючи їм важливого значення тощо. Соціальний педагог і практичний психолог мають бути активними захисникам, поборниками, провідниками гуманістичних ідей і справ у навчальному закладі, знаючи, що сама

моральна атмосфера закладу, духовність соціального середовища сприяє успішності розвитку особистості громадянина і громадянського суспільства.

5. Не можна проходити повз проявів безчестя і негідництва, бути байдужим до будь-яких аморальних вчинків і негідних дій у школі, вони повинні бути засуджені і піддані бойкоту, незалежно від того, ким вони були спричинені. Слід проводити систематичне попередження ситуацій приниження, знецінення честі і гідності усіх учасників навчально-виховного процесу, усвідомлюючи, що саме в таких ситуаціях може знижуватися успішність навчання, гальмуватися особистісне зростання, зароджуватися девіантна поведінка, агресія, конфлікти, суїцидальні тенденції.

6. Не втрачайте нагоди підносити цінність і самоцінність, честь і гідність дитини, її батьків і вчителів похвалою, компліментом, заохоченням, добрим словом і жестом тощо – тим самим Ви підносите віру особистості в себе, включаєте і сприяєте процесам особистісного саморозвитку, самоактуалізації морального, естетичного, інтелектуального, творчого потенціалу учня і педагога.

7. Значне місце у діяльності соціального педагога і практичного психолога має займати принцип рівності у гідності всіх сторін спілкування у громадянському суспільстві та рівноправного партнерства при взаємодії членів громадянського суспільства з представниками влади, що визначає необхідність профілактики проявів амбіційності, гордовитості, «зіркової хвороби», понадлюдськості та культу особи будь-кого із членів педагогічного та учнівського колективу, громадянського суспільства і влади, що дозволить завчасно усунути чинники приниження, знецінення, підпорядкування, експлуатації, нищення однією надто піднесеною особистістю інших особистостей і припинити так звану «війну достоїностей».

8. Соціальні педагоги і практичні психологи у всіх своїх справах, психодіагностичних, психорозвивальних, психопросвітніх, психокорекційних, психореабілітаційних, психотерапевтичних тощо заходах мають спиратися на позитивні духовні цінності Гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини та уникати прояву і протидіяти негативним духовним цінностям темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, потворності, брехні.

9. Тому починайте всі справи зі стартового духовного піднесення особистості дитини, батьків, вчителів – і підносьте її кожного разу, коли для цього є привід при обговоренні різних властивостей і дій їх особистості у минулому, теперішньому та майбутньому. Особливого піднесення, підтримки заслуговують усі успішні моменти взаємодії між Вами і клієнтом. Використовуйте для цього власні, перевірені досвідом формули привітання, похвали, компліменту, заохочення, рапорту, позитивної емоційної

оцінки та почуттєвої ініціації, доброї посмішки, одначе, знаючи при цьому індивідуальну міру, завжди пам'ятаючи слова Ф.М.Достоевського, що похвала має бути доброчесною, цнотливою.

10. Чесно і гідно презентуйте і застосовуйте свій гуманістичний світогляд і відповідні професійні установки, погляди, принципи, правила, компетентність у розумінні та використанні засобів побудови громадянського суспільства, відпрацювання його функцій виявлення і обговорення проблем життя громадян, народу, висування вимог до себе і представників влади, стратегії прийняття громадянських рішень, контролю і відповідальності за виконання цих рішень для покращення життя народу.

11. Слід бути реальним оптимістом при виконанні всіх необхідних дій з побудови громадянського суспільства і розвитку особистості громадянина в ньому, пам'ятаючи, що особистість громадянина оптимально функціонує саме у розвинутому громадянському суспільстві. В особистості громадянина відображається громадянське суспільство, а громадянське суспільство створює найкращі умови для ефективної поведінки громадянина. Як довів А.С.Макаренко, педагогічна модель громадянського суспільства створює найкращі умови для розвитку особистості громадянина і робітника. Таким чином нарощується й реалізується унікальний духовний, культурний, людський капітал, з яким слід чесно і достойно працювати.

12. Соціальні педагоги і практичні психологи мають бути справжніми громадянами своєї країни, які мають такі риси своєї особистості, як соціальність, самосвідомість, креативність, духовність, честь і гідність, культурність тощо. Саме через рівноправні партнерські стосунки можуть утверджуватися якості члена освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, покращуватися шкільне життя і розвиватися особистість громадянина в учнів, педагогів і самих працівників психологічної служби системи освіти.

13. Від соціального педагога і практичного психолога очікують особливого професійного громадянського ставлення до проблем розвитку особистості громадянина учня, педагога, керівника, компетентності і здорового глузду при виваженому розумінні і вирішенні складних життєвих проблем, а в разі неможливості їх розв'язання власними силами – кваліфікованої передачі на інші рівні громадянського суспільства і, через владу, – державним інститутам.

14. Будьте чесними, щирими перед людьми і правдивими перед самими собою, уникайте подвійної моралі, як би Вам не хотілося бачити психологічну дійсність і свою особистість в ній кращою чи гіршою, ніж вони є насправді. Слід завжди берегти пам'ять про честь і гідність минулих поколінь, бути чесним і достойним щодо своїх сучасників і все робити для становлення й утвердження честі і гідності майбутніх громадян суспільства і людства тощо.

**3.ПРОЕКТ СУСПІЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО ДОГОВОРУ
МІЖ ОСВІТЯНСЬКИМ ОСЕРЕДКОМ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
ТА ПРЕДСТАВНИКАМИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ.**

"ЗАТВЕРДЖУЮ"

Координатор освітнянського осередку
громадянського суспільства у
навчальному закладі: _____

ПІБ _____

"ЗАТВЕРДЖУЮ"

Голова державної адміністрації
міста _____
району _____
області _____

ПІБ _____

№ _____ « _____ » _____ 20 ____ р.

СУСПІЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКИЙ ДОГОВІР

про партнерство і співробітництво при створенні та функціонуванні
первинного освітнянського осередку громадянського суспільства у навчаль-
ному закладі

між
Координаційним комітетом первинного освітнянського осередку гро-
мадянського суспільства у навчальному за-
кладі _____

та
Державною адміністрацією міста _____ району _____
області _____

Координаційний комітет освітнянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі _____ в особі його Координатора ПІБ _____, з одного боку, та Голова державної адміністрації міста _____ району _____ області _____, в особі ПІБ _____, з другого боку, виходячи зі статей Конституції України, які визначають основи демократичного устрою держави, зокрема статті 5, в якій стверджується, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, а тому подальший розвиток народовладдя вимагає створення нових, виправданих у європейських країнах, форм народного самоврядування, що відображено в

Указі Президента України від 26 лютого 2016 року, яким затверджується Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства, а також у планах Кабінету Міністрів України щодо реалізації зазначеної Стратегії і залучення до їх виконання Міністерства освіти і науки України, уклали даний договір про партнерство і співробітництво у побудові освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі _____

I. ПРЕДМЕТ УГОДИ

Сторони зобов'язуються здійснювати рівноправне партнерство і співробітництво за такими напрямками:

1.1. Пошук інноваційних форм здійснення демократії, справжнього народовладдя, в якості якої виступає первинний освітянський осередок громадянського суспільства, та засобів його побудови і функціонування в умовах навчального закладу.

1.2. Розробка, апробація та впровадження психолого-педагогічних засобів побудови і функціонування первинного освітянського осередку громадянського суспільства, передусім тих, які вже апробовані психологічною службою системи освіти у професійній діяльності соціальних педагогів і практичних психологів і мають бути додатково удосконалені відповідно до специфіки громадянського суспільства.

1.3. Проведення науково-методичної експертизи форм, змісту та методичного забезпечення побудови і функціонування первинного освітянського осередку громадянського суспільства спеціалістами, його психолого-педагогічного супроводу на основі використання і пошуку нових науково-методичних засобів роботи психологічної служби системи освіти – при координації з роботою інших служб громадянського суспільства – юридичної, соціологічної, економічної, інформаційної, технічної тощо.

1.4. Організація та проведення експерименту з побудови первинного освітянського осередку громадянського суспільства у конкретному навчальному закладі із залученням наукових співробітників НАПН України – на громадських, добровільних, волонтерських засадах, спираючись на громадянську активність старшокласників, студентів, батьків, педагогічних працівників, пенсіонерів, безробітних тощо.

1.5. Врахування передового вітчизняного та зарубіжного досвіду побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні та за кордоном.

II. ФОРМИ РОБОТИ

Формами співпраці Координаційного комітету первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі та місцевої державної адміністрації та її управління освіти і науки є конструк-

тивний діалог, науково-практичні конференції, круглі столи, семінари, консультації, рецензування науково-практичних розробок і проектів, проведення спільних психолого-педагогічних досліджень та різні форми проведення апробації і впровадження інноваційних психолого-педагогічних розробок у практику побудови та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

ІІІ. ОБОВ'ЯЗКИ СТОРІН

3.1. Координаційна рада первинного освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу зобов'язується:

3.1.1. залучати педагогічних працівників, соціальних педагогів і практичних психологів психологічної служби, дирекцію навчального закладу, державних службовців місцевої адміністрації до розробки теоретичних і методичних засад, пошуку інноваційних форм та засобів роботи в процесі розробки досконалих форм народовладдя при побудові первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.1.2. Проводити вивчення та узагальнення передового вітчизняного та зарубіжного психолого-педагогічного досвіду роботи з побудови освітянського осередку громадянського суспільства, з метою його популяризації, виступати з науковими публікаціями та висвітленням практичного досвіду в науково-педагогічних виданнях та пресі.

3.1.3. Організовувати роботу спільних науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів», дебатів, діалогу тощо за обраною проблематикою.

3.1.4. Організовувати підготовку, розробку та видання навчально-методичних рекомендацій для педагогів, батьків, старшокласників, студентів, пенсіонерів тощо.

3.1.5. Забезпечувати умови для впровадження в процес побудови освітянського осередку громадянського суспільства сучасних науково-практичних психолого-педагогічних розробок, зокрема психодіагностичних методик, тренінгів, ділових ігор, технологій консультативної та психотерапевтичної роботи тощо.

3.1.6. Запрошувати спеціалістів для спільного обговорення питань, що стосуються побудови та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, проводити науково-методичну експертизу відповідних проектів.

3.1.7. Забезпечувати своєчасне надання громадянам інформації про інноваційні психолого-педагогічні розробки, наукові та практичні проблеми, що виникають при побудові освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.1.8. Зацікавлено та конструктивно ставитися до будь-яких ініціатив

та пропозицій з боку членів первинного освітянського осередку громадянського суспільства та представників державної адміністрації, зокрема його управління освіти і науки, що відповідають інтересам та цілям діяльності обох сторін згідно даного Договору.

3.2. Місцева державна адміністрація та управління освіти і науки зобов'язуються:

3.2.1. Брати участь у розробці та впровадженні у конкретний процес побудови освітянського осередку громадянського суспільства науково-методичних психолого-педагогічних матеріалів.

3.2.2. Здійснювати науково-методичне рецензування змісту і методичного забезпечення процесу побудови і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

3.2.3. Брати участь в організації та проведенні виїзних засідань, круглих столів, конференцій, семінарів за проблематикою співпраці.

3.2.4. Запрошувати адміністрацію, відповідальних осіб та педагогічних працівників навчального закладу для спільного обговорення питань, що стосуються вдосконалення процесу побудови освітянського осередку громадянського суспільства в ньому.

3.2.5. Вчасно передавати науково-методичну інформацію щодо нових підходів, методів, психолого-педагогічних засобів удосконалення роботи освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, в тому числі у формі виступів, консультацій, діалогу з представниками Координаційної ради та членами громадянського суспільства.

3.2.6. Забезпечувати можливість підвищення фахового рівня педагогічних працівників, соціальних педагогів і практичних психологів навчального закладу через їх стажування та навчання на відповідних курсах підвищення кваліфікації Інститутів післядипломної педагогічної освіти.

3.2.7. Забезпечувати можливість підвищення фахового та наукового рівня працівників навчального закладу через їх прикріплення до факультетів психології на лекції з соціальної психології, з психології і педагогіки громадянського суспільства.

3.2.8. Зацікавлено та конструктивно ставитися до будь-яких ініціатив і пропозицій зі сторони Координаційного комітету і членів освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу, що відповідають інтересам та цілям діяльності обох сторін згідно даного Договору.

ІV. ВИКОНАВЦІ УГОДИ

4.1. Відповідальними виконавцями за співробітництво в експериментальній роботі з побудови і функціонування первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі є:

з боку первинного освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі її Координатор, в особі _____,
з боку місцевої державної адміністрації – її Голова, в особі _____.

У. ТЕРМІН ДІЇ

5.1. Договір про партнерство та співробітництво укладається на термін три роки з моменту його підписання. Термін дії Договору може бути продовжений за згодою двох сторін, що оформлюється відповідним протоколом, який додається до Договору.

5.2. Кожна зі сторін може виступати ініціатором дострокового розриву Договору, письмово попередивши другу сторону про свої наміри не пізніше, ніж за один календарний місяць до дати припинення його дії.

5.3. Діяльність сторін у межах даного Договору регламентується відповідними планами, які укладаються щорічно і є невід'ємною його частиною.

5.4. Обидві сторони не беруть на себе фінансово-матеріальних зобов'язань стосовно одна одної, крім тих аспектів, які передбачені затвердженою Президентом України Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні.

VI. ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Право використання результатів роботи, виконаної у відповідності з Договором, належить обом сторонам у рівній мірі.

Договір складено у 4-х примірниках: 2 – для Координаційної ради первинного освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу _____

2 – для Місцевої державної адміністрації _____

ЮРИДИЧНІ АДРЕСИ І ПІДПИСИ СТОРІН

Первинний освітянський осередок громадянського суспільства навчального закладу _____
Україна, поштовий індекс, місто (село), будинок, телефон.

Місцева Державна адміністрація _____
Україна, поштовий індекс, місто (село), будинок, телефон.

Кординатор первинного освітянського осередку громадянського суспільства навчального закладу _____

Голова місцевої державної адміністрації _____

4. ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І ПРОПОЗИЦІЙ ЧЛЕНІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА – ЯК ВИМОГ ДО ЧЛЕНІВ САМОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРЕДСТАВНИКІВ ВЛАДИ – ДЛЯ ПОКРАЩЕННЯ СПРАВ У РІЗНИХ СФЕРАХ ЖИТТЯ НАРОДУ (ПРОЕКТ).

1. Які проблеми із перерахованих нижче є найбільш актуальними в наш час (підкресліть, а якщо усі, то проставте номери їх актуальності – найважливіші отримують при цьому порядок 1, менш важливі – порядок 2 і так далі:

- соціальні;
- політичні;
- економічні;
- фінансові;
- духовні;
- релігійні;
- моральні;
- етнічні;
- національні;
- сімейні;
- освітні;
- генеративні (стосунки між поколіннями);
- екологічні;
- філософські;
- світоглядні;
- сексуальні;
- _____ (напишіть свій варіант).

2. Хто, на Ваш погляд, має вирішувати ці проблеми? Позначте їх порядок таким же чином:

- Президент України?
- Уряд України?
- Парламент України?
- Ваш народний депутат?
- Ваш муніципальний депутат?
- Місцева державна адміністрація?
- Бог?
- Ви самі?
- Сусіди?
- Колеги на роботі?
- Батьки?
- Родичі?
- Домова громада?
- Профсоюзи?

- Вулична громада?
- Майдан?
- Громадянське суспільство?
- Я сам?
- _____ (напишіть свій варіант).

3. Сформулюйте найбільш актуальні, на Ваш погляд, проблеми у вигляді трьох вимог:

- a) _____
- б) _____
- в) _____

4. Чи вважаєте Ви необхідним обговорити і прийняти ці проблеми-вимоги до виконання з іншими громадянами і яким чином (підкресліть):

- а) в ході зібрання;
- б) шляхом дискусії;
- в) на дебатах;
- г) на референдумі;
- д) на майдані;
- е) іншим шляхом (вказіть) _____

5. Яким чином слід контролювати виконання Ваших вимог офіційними особами?

- Через засоби масової інформації?
- Через спеціальні контрольні органи?
- Особистими контрольними діями?
- Шляхом самоконтролю виконавців?
- Через правоохоронні органи?
- Через міжнародні організації?
- Іншим шляхом (вказіть) _____

6. Яким чином слід визначати відповідальність виконавців за невиконання громадянських вимог?

- моральною оцінкою;
- осудом в ЗМІ та інформаційних сітках;
- позбавленням матеріальних благ;
- ротацією з посади;
- фінансовими засобами;
- юридичними методами;
- електоральним бойкотом на виборах;
- судочинними засобами;
- відставкою із займаних посад;
- самовідставкою;
- дайте свій варіант _____

7. Яким чином українське громадянське суспільство може встановити порядок у державі? Дайте вільну відповідь: _____

5. ОПИТУВАЛЬНИК КОС-1 (В.В.СИНЯВСЬКИЙ І Б.О.ФЕДОРИШИН) – ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА КОМУНІКАЦІЙНІ СХИЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ця методика виявляє комунікативні та організаційні схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширювати контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей і т.д.).

Вік досліджуваного: з 11 років.

Інструкція. Перед вами 40 запитань, на кожне з яких потрібно дати відповідь “так” або “ні”. Час виконання – 10-15 хвилин.

Текстовий матеріал:

1. Чи є у вас потяг до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтесь?
6. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними вашої думки?
7. Чи правда, що вам приємніше і простіше проводити час за книжками або за якимось іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні ваших намірів, чи легко вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за вас?
10. Чи любите ви придумовувати і організовувати зі своїми товаришами різноманітні ігри і розваги?
11. Чи важко вам включатися в нові для вас компанії (колективи)?
12. Чи часто ви відкладаєте на інші дні справи, які слід було б виконати сьогодні?
13. Чи легко вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете ви, щоб ваші товариші діяли згідно з вашою думкою?
15. Чи важко вам освоюватися в новому колективі?
16. Правда, що у вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?
17. Чи прагнете ви, якщо обставини сприяють цьому, познайомитися і поспілкуватися з незнайомою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?
19. Чи драгують вас оточуючі, чи виникає у вас бажання побути наодинці?
20. Чи правда, що ви, як правило, погано орієнтуєтесь в незнайомій

для вас обстановці?

21. Чи подобається вам постійно бути серед людей?
22. Чи виникає у вас відчуття дискомфорту, якщо вам не вдається завершити розпочату справу?
23. Чи важко вам проявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?
24. Чи правда, що ви втомлюєтеся від постійного спілкування з друзями?
25. Чи подобається вам брати участь в колективних іграх?
26. Чи часто ви проявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси ваших друзів?
27. Чи правда, що ви відчуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?
28. Чи правда, що ви не прагнете до того, щоб довести правильність своїх дій чи слів?
29. Чи вважаєте ви, що вам не важко внести пожвавлення у незнайоме товариство?
30. Чи брали ви участь у громадському житті школи?
31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих?
32. Чи правда, що ви не прагнете відстоювати свою думку чи рішення, якщо його не зразу прийняли друзі?
33. Чи відчуваєте ви себе комфортно в незнайомій компанії?
34. Чи охоче ви організовуєте вечірку для своїх товаришів?
35. Чи правда, що ви губитеся, коли треба говорити перед великою кількістю людей?
36. Чи часто ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. У вас багато друзів?
38. Чи часто ви буваєте в центрі уваги своїх друзів?
39. Ви відчуваєте дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?
40. Чи правда, що ви не дуже впевнено почувате себе в оточенні великої групи своїх друзів?

Ключ до тесту

Комунікативні схильності:

“так” – 1, 5, 9, 13, 17, 21, 29, 33, 37;

“ні” – 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.

Організаторські схильності:

“так” – 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38;

“ні” – 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Обробка результатів.

Коефіцієнт комунікативних або організаторських схильностей (К) – це відношення кількості відповідей, що збігаються з ключем, до числа 20:
 $K = x : 20$.

Показники, отримані за даною методикою, можуть коливатися від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень комунікативних чи організаторських схильностей, близькі до 0 – про низький рівень. Оціночний коефіцієнт К – це первинна кількісна характеристика матеріалів дослідження. Для якісного оцінювання результатів дослідження використовуються шкали оцінок, в яких тому чи іншому діапазону К відповідає визначена оцінка.

Наприклад: кількість відповідей, що збіглися, виявилася рівною 19 за шкалою комунікативних схильностей і 16 – за шкалою організаторських схильностей. Користуючись формулою, вираховуємо:

$$K_{\text{ком.}} = 19 : 20 = 0,95 \text{ й } K_{\text{орг.}} = 16 : 20 = 0,8$$

Записуємо отримані результати в бланк відповідей і порівнюємо їх зі шкалами оцінок комунікативних та організаторських схильностей.

Коефіцієнт К	0,10-0,45	0,46-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Шкала оцінок комунікативних схильностей

Коефіцієнт К	0,20-0,55	0,56-0,65	0,66-0,70	0,71-0,80	0,81-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	Низький	Нижче середнього	Середній	Високий	Дуже високий

Інтерпретація результатів

- Якщо ви отримали оцінку “1”, то вам властивий низький рівень схильностей до комунікативної та організаторської діяльності.

- У тих, хто отримав оцінку “2”, розвиток комунікативних та організаторських схильностей є на рівні нижче середнього. Ви не прагнете до спілкування, почувате себе скуто в новій компанії, у вільний час любите бути на самоті, обмежуєте свої знайомства, переживаєте труднощі при встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуєтеся в незнайомій ситуації, не відстоюєте свою думку, важко переживаєте образи. Не проявляєте ініціативи в громадській діяльності, у багатьох справах уникаєте прийняття самостійних рішень.

- Якщо ви отримали оцінку “3”, то вам притаманний середній рівень комунікативних та організаторських схильностей. Ви прагнете до контакту з людьми, не обмежуюте коло своїх знайомств, відстоюєте свою думку, плануєте роботу. Однак “потенціал” цих схильностей не відрізняється високою стійкістю. Вам необхідно серйозно зайнятися формуванням і розвитком комунікативних та організаторських схильностей.

- Якщо ви отримали оцінку “4”, то вас можна віднести до групи людей з високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Ви не губитеся в новій ситуації, швидко знаходите друзів, постійно намагаєтеся розширити коло знайомих, займаєтеся громадською діяльністю, допомагаєте близьким, друзям, виявляєте ініціативу в спілкуванні, із задоволенням бере участь в організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення в екстремальній ситуації.

- Якщо ви отримали оцінку “5”, то вас можна віднести до групи людей з найбільш високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей, вам притаманні швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушена поведінка в новому колективі. Ви ініціативні, приймаєте самостійні рішення, відстоюєте свою думку. Ви легко почувате себе в незнайомій компанії, полюбляєте і вмiєте організувати різноманітні ігри, колективні справи.

При інтерпретації отриманих даних слід пам’ятати, що вони лише констатують наявний рівень комунікативних та організаторських схильностей в даний період розвитку особистості. Якщо результати тестування виявилися невисокими, то це зовсім не означає, що цих схильностей потенційно у вас немає. Просто не були створені умови для їх виявлення та розвитку або у вас не було нагальної потреби отримати відповідні вміння.

Джерело: *М. В. Лемак, В. Ю. Методичне видання «Психологу для роботи: Діагностичні методики» / Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. – 2011.*

6. ОСОБИСТІСНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК Г. АЙЗЕНКА НА ВИЗНАЧЕННЯ ПРОВІДНИХ РИС ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ.

Методика призначена для оцінки симптомокомплексу екстраверсії-інтроверсії й нейротизму-емоційної стабільності. В основу свого опитувальника Г. Айзенк (1964) поклав дві основні якості ВНД, котрі, як вважає більшість дослідників, визначають всю різноманітність типів особистості. Це екстраверсія-інтроверсія й емоційно-вольова нестабільність або нейротизм. Автор пов'язує екстра- та інтроверсію з вираженістю процесів збудження й гальмування в корі головного мозку. При цьому типових екстраверта та інтроверта він розглядає як полярно протилежні особистості.

Екстраверт впевнений у собі, ризикує, гарячкуватий, діє під впливом моменту, імпульсивний, безтурботний, оптимістичний, любить спілкуватися. Його емоції та почуття не контролюються.

Інтроверт – спокійний, стриманий й віддалений від усіх, крім самих близьких людей. Він завжди контролює свої почуття, рідко буває агресивним, любить порядок та серйозність прийняття рішень.

Нейротизм – емоційна збудженість, схильність до психопатології в емоційній сфері. Індивід з вираженим нейротизмом емоційно нестійкий і характеризується переважно не вольовою, а емоційною регуляцією.

Фактори екстраверсія-інтроверсія й нестабільність-стабільність (нейротизм) вважаються незалежними і в сполученні вони можуть характеризувати той чи інший тип особистості.

Опитувальник Айзенка містить 57 запитань, з яких за 24 запитаннями оцінюються екстраверсія-інтроверсія, інші 24 запитання характеризують нестабільність-стабільність, а останні 9 входять в шкалу відвертості і вірогідності результатів дослідження.

Вираженість фактора екстраверсія-інтроверсія в балах оцінюється так:

0-2 – вкрай виражена інтроверсія;

3-7 – виражена інтроверсія;

8-11 – помірна інтроверсія;

12-15 – помірна екстраверсія;

16-18 – виражена екстраверсія;

19-24 – вкрай виражена екстраверсія;

Фактор нейротизму оцінюється так:

0-2 – вкрай мало виражений нейротизм;

3-7 – мало виражений нейротизм;

8-11 – помірний нейротизм;

12-15 – виражений нейротизм;

16-18 – досить виражений нейротизм;

19-24 – вкрай виражений нейротизм.

Обробку опитувальника проводять за допомогою ключа й починають її із шкали відвертості (В). Якщо в обстежуваного за шкалою (В) 5 балів або більше, результати його відповідей не використовуються, а йде пошук причин невідвертих відповідей. Потім підраховуються бали за шкалою екстраверсії. Якщо кількість балів 12 і більше, то обстежуваного можливо вважати екстравертом, менше 12 балів – інтровертом. Такі ж оцінки застосовуються й для шкали нейротизму: якщо 12 балів і більше – нейротизм, менше – емоційна стабільність. Один із варіантів особистого опитувальника Айзенка й ключ для обробки представлені далі (методики наведені за В.А.Маріщуком зі співавт., 1990).

Ключ до опитувальника Г.Айзенка

Екстраверсія		Нейротизм		Відвертість	
Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
1, 3, 8, 10	5, 15	2, 4, 7		6	12
13, 17, 22	20	9, 11, 14		24	18
25, 27, 29	32, 34	16, 19, 21, 23		36	30
39, 44, 46	37, 41	26, 28, 31, 33			42
49, 53, 56	51	36, 38, 40, 43			48
		45, 47, 50, 52			54
		55, 57			

Бланковий ключ до опитувальника Г.Айзенка

		Так	Ні			
1	Чи часто Ви відчуваєте потяг до нових вражень, для того щоб стрепенутися, відчути збудженість?	Е		10	Зробили б Ви все, що потрібно на спір?	Е
2	Чи часто Ви маєте потребу в друзях, які Вас розуміють, можуть втішити?	Н		11	Виникає у Вас почуття нерішучості і ніяковості, якщо Ви хочете завести мову з симпатичною(ним) незнайомкою(цем)?	Н
3	Ви людина безпечна?	Е		12	Чи виходите Ви інколи "із себе", сердитесь?	В
4	Чи не знаходите Ви, що Вам важко відповідати "ні"?	Н		13	Чи часто Ви дієте під впливом хвилинного настрою?	Е
5	Чи задумуєтесь Ви перед тим, як що-небудь розпочати?		Е	14	Чи часто Ви занепокоєні через те, що зробили або сказали що-небудь таке, чого б не потрібно було робити або говорити?	Н
6	Якщо Ви обіцяєте що-небудь зробити, то чи завжди дотримуєтесь своїх обіцянок (незалежно від того, зручно Вам чи ні)?	В		15	Віддаєте Ви перевагу книзі перед зустрічами з людьми?	Е
7	Чи часто у Вас бувають спади та підйоми настрою?	Н		16	Чи легко Вас образити?	Н
8	Звичайно Ви дієте і говорите швидко (не задумуючись)?	Е		17	Чи любите Ви часто бувати в компанії?	Е
9	Чи часто Ви почуваете себе нещасною людиною без достатніх на це причин?	Н		18	Чи бувають у Вас інколи думки, які б Ви хотіли приховати від інших?	В

		Так	Ні			Так	Ні
19	Чи правда, що Ви інколи повні енергії, так що все горить в руках, а інколи зовсім кволі?	Н		28	Ви більше мовчите, коли знаходитесь в товаристві інших людей?	Е	
20	Чи віддасте Ви перевагу мати менше друзів, але зате більш близьких Вам??	Е		29	Ви інколи пліткуєте?		В
21	Чи часто Ви мрієте?	Н		30	Чи буває, що Вам не спиться через те, що різні думки лізуть в голову?	Н	
22	Коли на Вас кричать, Ви відповідаєте тим же?	Е		31	Якщо Ви хочете дізнатись про що-небудь, то Ви краще прочитаете про це в книзі, ніж спитаєте?		Е
23	Чи часто Вас турбує почуття вини?	Н		32	Чи буває у Вас прискорене серцебиття?	Н	
24	Чи всі Ваші звички хороші і бажані?	Е		33	Чи подобається Вам робота, яка потребує від Вас постійної уваги?		Е
25	Вважаєте Ви себе людиною чутливою?	Н		34	Чи бувають у Вас приступи тремтіння?	Н	
26	Чи вважають Вас людиною веселою і живою?	Е		35	Чи завжди б Ви платили за провезення багажу на транспорті, якби не боялися перевірки?	Е	
27	Чи часто, зробивши яку-небудь важливу справу, Ви відчуваєте, що могли б зробити її краще?	Н		36	Вам неприємно знаходитись у товаристві, коли на-сміхається товариш над товаришем?		Е

37	Ви драгієливі?	Н		47	Чи є серед Ваших знайомих люди, які Вам не подобаються?	Н	
38	Чи подобається Вам праця, яка потребує швидких дій?	Е		48	Чи можете Ви сказати, що Ви цілком впевнена в собі людина?		В
39	Чи хвилюєтесь Ви з приводу якихось неприємних подій, які б могли статися?	Н		49	Чи легко Ви ображаєтесь, коли люди вказують на Ваші особисті помилки в роботі або на Ваші промахи?	Е	
40	Ви ходите повільно і не спішно?		Е	50	Ви вважаєте, що важко одержати явне задоволення від вечірки?	Н	
41	Ви інколи запізнювались на зустрічі чи на роботу?		В	51	Чи занепокоює Вас відчуття, що Ви чимось гірші від інших?		Е
42	Чи часто Вам сняться жахи?	Н		52	Чи легко Вам внести пожвавлення в скучну компанію?	Н	
43	Вірно, що Ви так любите поговорити, що ніколи не пропускаєте нагоду поговорити з незнайомою людиною?	Е		53	Чи буває, що Ви говорите про речі, в яких не розбираєтесь?	Е	
44	Чи хвилюють Вас які-небудь болі?	Н		54	Чи занепокоєні Ви своїм здоров'ям?		В
45	Ви б почували себе дуже нещасним, якщо на довгий час залишилися б без спілкування з людьми?	Е		55	Чи любите Ви пожартувати над іншими?	Е	
46	Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?	Н		56	Чи страждаєте Ви від безсоння?	Н	

7. АКТ ЕКСПЕРТИЗИ

змісту методичних рекомендацій Рибалки В.В. Сприяння розвитку особистості громадянина і дієвого громадянського суспільства засобами практичної психології: — К.: УНМЦППСР НАПН України, 2017.— 89 с.

Шановний пане Експерте! Прошу Вас висловити свою думку щодо особливостей, умов, процедур побудови і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства як важливої форми народовладдя, демократії, оцінити прочитані Вами рекомендації і надати пропозиції по проблемі відповідно до їх розділів:

Вступ _____

1.Історичні відомості про громадянське суспільство: Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, Г.А.Алмонд _____

2.Сучасні концепції створення і функціонування громадянського суспільства _____

3.Досвід становлення та діяльності громадянського суспільства у Швейцарії та Німеччині _____

4.Особистість громадянина як члена громадянського суспільства _____

5.Загальні правові, соціально-психологічні, духовні та організаційні засади побудови громадянського суспільства _____

6.Педагогічна система А.С.Макаренка як освітянська модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина _____

7.Орієнтовна програма експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства та особистості громадянина у навчальних закладах _____

8.Роль соціальних педагогів і практичних психологів у побудові та функціонуванні освітянського осередку громадянського суспільства та розвитку особистості громадянина в учнів _____

Заклучення _____
 Рекомендована література _____

ДОДАТОК.....

1.Статті Конституції України, що визначають правові передумови розробки Закону України «Про громадянське суспільство» та організації освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі _____

2.Кодекс честі та гідності членів громадянського суспільства (проект) _____

3.Проект суспільно-громадянського договору між освітянським осередком громадянського суспільства навчального закладу(дів) та представниками місцевої влади _____

4.Опитувальник для виявлення актуальних проблем і пропозицій членів громадянського суспільства – як вимог до членів самого суспільства і представників влади – для покращення справ у різних сферах життя народу (проект) _____

5.Опитувальник КОС-1 (В.В.Синявський і Б.О.Федоришин) – організаційні та комунікаційні схильності особистості _____

6.Особистісний опитувальник Г.Айзенка на визначення провідних рис характеру особистості _____

Ваші загальні враження, доповнення та пропозиції _____

Чи вважаєте Ви за доцільне проведення експериментального дослідження проблеми чи розробку проекту розвитку освітянського осередку громадянського суспільства у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах _____

Чи можете Ви поради в якості експериментального майданчика певний навчальний заклад (назва, ПІБ директора або ректора, адреса закладу, e-mail, телефон) _____

Будь ласка, передайте заповнену анкету (ксерокопію, сканерну копію) автору рекомендацій за адресою: 04060, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, кімн. 632 (631), Рибалці Валентину Васильовичу) або по e-mail: valentyn.rybalka@gmail.com ; м.т. 0978824580.

Ваші анкетні дані: ПІБ, посада, місце роботи _____
 електронна адреса _____ м.т. _____

Навчальне видання

Рибалка Валентин Васильович

СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
ГРОМАДЯНИНА І ДІЄВОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ЗАСОБАМИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Методичні рекомендації

Комп'ютерне верстання	Бабинець Н.А.
Дизайн обкладинки	Бабинець Н.А.
Редактор	Лопоносова Н.П.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 5,23
Наклад 100 пр. Зам. № 91.11-17

На обкладинці зображені портрети:
Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Г.В.Ф.Гегель, І.Я.Франко,
В.М.Бехтерєв, В.І.Вернадський, А.С.Макаренко.

Видавець і виготовлювач Талком
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 07.05.2013